

לא היו ימים טובים לישראל' כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים' על המשנה האחרונה של מסכת תענית וגלגוליה

פינחס מנדל

א

התופעה של סיום אגדי למסכות של המשנה — ואף לפרקים שאינם בסוף מסכת — תופעה ידועה היא.¹ יש חתימות באגדה שניתוספו כבר בזמן קדום 'משוני המשנה עצמם או ממסדריה', ויש שניתוספו לאחר מכן בידי 'תנאים' וסופרים.² המניע העיקרי לרובן של החתימות הוא בוודאי 'לסיים בדבר טוב'; וכך במיוחד בסוף מסכת תענית, לאחר הדיון על התעניות של שבעה-עשר בתמוז ותשעה באב. וכן שנינו שם:³

- 1 ראה י"ל צונץ, הדרשות בישראל³, ירושלים תשל"ד עמ' 44; ש"י רפפורט, ערך מלין, פראג תרי"ב, ערך 'אשכולות', עמ' 240 (ושם דיון במשנה שלנו); C. Albeck, *Untersuchungen ueber die Redaktion der Mishna*, Berlin 1923, pp. 134–135 ירושלים ותל-אביב תשי"ט, עמ' 122–123; "נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 974 ואילך, וראה שם על המשנה שלנו, עמ' 975–976 ובהרחבה בעמ' 686; הנ"ל, מבואות לספרות התנאים, תל-אביב 1957, עמ' 46, 166; ד' נוי, 'הסיומים האגדיים במסכות המשנה', מחניים נו (תשכ"א), עמ' 44–59, ועל משנתנו שם, עמ' 47–48; " פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים 1991, עמ' 443–444. על התופעה הכללית של הוספות למשנה בסוף המסכת ראה אפשטיין, אלבק ופרנקל שם, והשווה ד' פראנקל, דרכי המשנה, ורשה תרפ"ג, עמ' 277.
- 2 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 975.
- 3 המשנה מוצעת על פי נוסח כ"י קויפמן. חילקתי את המשנה לשלושה חלקים לצורך הדיון; נכנה אותם להלן על פי החלוקה הזאת. עיקר הנוסח הזה מקוים על פי שאר עדי הנוסח מן הענף הארץ-ישראלי. הציטוט ממשלי לא, ל-לא ('שקר החן וכו') המופיע בדפוסי המשניות תוספת מאוחרת הוא, ואינו מופיע ברוב רובם של עדי הנוסח; ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 686. גם בתוספתא מסתיימת המסכת ב'סיום טוב', אך שם מובאת ברייתא אחרת.

(א) אמ' רב' שמעון בן גמליא'
 לא היו ימים טובים ליש' כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים
 שבהן בני ירושלם יוצאין ובכלי לבן שואלים'⁴
 שלא לבייש את מי שאין לו
 כל הכלים טעונים טבילה
 ובנות ירושלם יוצאות וחולות בכרמים

(ב) ומה היו אומרות
 שא נא עניך בחר וראה מה את בורר לך
 אל תתן עניך בנוי תן עניך במשפחה.

(ג) וכן הוא אומ'
 צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה וג'
 ביום חתונתו זו מתן תורה
 וביום שמחת לבו זה בניין בית המקדש
 יהי רצון שיבנה במהרה בימינו

במשנה זו התקשו מפרשים וחוקרים. לכאורה אין רבן שמעון בן גמליאל מציין אלא את השמחה עצמה ואת סימניה: כלי לבן ומחולות; אבל מן ההמשך נראה, שסיבת השמחה קשורה קשר הדוק לענייני 'שידוכים': מחולות הבנות מיועדים לחיפוש בן זוג מתאים. ושמה עניין זה הוא ששימש מטרה חשובה — אם לא העיקרית — לשמחה המיוחדת של הימים הנזכרים. ואמנם חוסר הידיעות ההיסטוריות הקשורות לתגיגות בחמישה-עשר באב הביא חוקרים לידי השערה, כי עניין השידוכים הוא עיקר השמחה של יום זה, ואכן דמותו של היום ומשמעותו כיום של שמחה מאופיינות בעיקר בהקשר זה במחקרים רבים.⁵ אולם נוהג כזה אינו הולם לכאורה את

4 הווי"ו של ובכלי, שהוא נוסח יחידאי לכ"י קויפמן, הוא, כנראה, הווי"ו המפרש הרגיל בכתב-יד זה; ראה אפשטיין, שם, עמ' 1076–1077, 1081, 1078. ברם עדיין קשה הגרסה שואלים; בשאר עדי הנוסח שואלים.

5 כך סוברים מרבית החוקרים הדנים באופיו של טו באב. ראה י" סענדער, 'מהותו של היום טוב ט"ו באב ומקורו', אור המזרח כא (תשל"ב), עמ' 231; ח' גלעד, 'על המחולות', בית מקרא יט (תשל"ד), עמ' 589–591. וראה את סדרת המאמרים המוקדשים לטו באב בחוברת מח של מחניים (תש"ך): מ' הכהן, 'ט"ו באב — מקורות, הלכות, מנהגים', עמ' 12–18; ד' נוי. 'בנות צלפחד ובנות ירושלים', עמ' 20–25; י' תא-שמע, 'ט"ו באב — יום שהותרו שבטים', עמ' 64–67. נראה כי גישה דומה הניעה את האמוראים בחיפושם אחר משמעות השמחה של טו באב, כפי שמתקף בסוגיה על משנה זו בתלמודים; עיין י' גרטנר, 'חג ט"ו באב בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי', סיני פד (תשל"ט), עמ' כב–לב.

היו חוקרים שהרחיקו לכת וראו בחגיגות המתוארות במשנתנו שריד של פולחן אליילי הקשור לפיריון שחגגו אבותינו בימים אלו; ראה ד' נוי, שם; T.J. Meek, 'The Song of Songs and the

רוחו של יום הכיפורים, וקשה להניח שרכן שמעון בן גמליאל ציין את עיקר שמחת היום בכך. על כן היו בין מפרשי משנה זו שביקשו לנתק את חגיגת המחולות מיום הכיפורים. לפי פירוש אחד, תיאור המחולות שייך לחגיגות חמישה-עשר באב בלבד; אחרים הציעו להגיה יום הכיפורים ולגרוס תחתיו יום. הביכורים או יום הפורים.⁶ ברם אף כאן קיבלו רוב החוקרים את הדברים כפשוטם, ובתיאורים שונים של אירועי יום הכיפורים מוזכר המנהג של המחולות והשידוכים, וניתנו לו פירושים שונים.⁷

דרשת הפסוק משיר השירים מעוררת בעיה נוספת, שכן קשריה עם החלקים הקודמים של המשנה אינם ברורים. אמנם כמוהם היא מזכירה את בנות ציון היוצאות לרחובות, שמחה, ואף חתונה; אלא שהדרשה מסיבה את הדברים למישור הדתי-הלאומי, ואילו הפסקה שלפניה מדגישה את ההווי העממי האקטואלי של מחולות הבנות. לכן הציעו מפרשים לקשור את הדרשה אל חלק א; לפי זה היא רומזת אל יום הכיפורים דווקא, שבו לפי המסורת ניתנו הלוחות השניים ('זו מתן תורה') ובו נחנך

Fertility Cult', in: W.H. Schoff (ed.), *The Song of Songs: A Symposium*, Philadelphia 1924, pp. 50ff.; N.H. Snaith, 'The Song of Songs: The Dances of the Virgins', *American Journal of Semitic Languages and Literatures* 50 (1934), pp. 137ff.; T.H. Gaster, *Festivals of the Jewish Year*, New York 1952, pp. 148–150

לסיכום הדעות על טו באב ראה ע' המפל, מגילת תענית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב 1976, עמ' 141–146, ובעיקר ברשימה הביבליוגרפית שם, עמ' 141.

קושיה זו עתיקת יומין היא, וכבר תמהו על כך רב שירא גאון ורב האי גאון; הם קושרים את נוהג המחולות לטו באב בלבד (מוכא בכ"י ששון 80, 'מדרש אלציאני', דף 129. ראה: D.S. Sassoon, *Ohel Dawid*, London 1932, vol. I, pp. 57, 59 למסכת תענית, ששה סדרי משנה: סדר מועד, ירושלים ותל-אביב תשי"ב, עמ' 497). על הנוסח יום הביכורים ראה א' בורשטיין, 'ימים טובים לישראל', סיני מג (תשי"ח), עמ' רעט ואילך. על ההגהה יום הפורים ראה: S. Zeitlin, 'Some Reflections on the Text of the Talmud', *JQR* (1968), pp. 5–8; והקדים אותו א' ירושלמי, מפעלות יאשיהו ודורו, ב, תל-אביב תרצ"ה–תרצ"ו, עמ' 41–42.

הניסיונות לקשור את מנהג המחולות ליום הכיפורים לבשו צורות שונות. ראה בהקשר מסורתית ספר כל בו, סימן ס"ב; פירוש תפארת ישראל למשנה זו; ב' ישר, 'על המחולות', שמעתין 43 (תשל"ה), עמ' 25–27; בהקשר חקלאי מ"ל זק"ש, 'דקדוקי תורה וסופרים: מנהגי ארץ-ישראל', סורא א (תשי"ד), עמ' 486 הערה 186 (וראה שם על טו באב, עמ' 484 הערה 173); ח' גלעד, לעיל הערה 5 (וראה הערתו של ב"צ לוריא שם, עמ' 592); בהקשר היסטורי ח' ארנטרובי, עינים ברברי חז"ל ובלשונם, ירושלים תשל"ח, עמ' עט–פ (וראה שם על טו באב, עמ' עז–עח); ובהקשר פולחני-עממי גסטר, מיק וסניית (לעיל הערה 5). השווה גם אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשל"ל, ערך 'מחול', כרך ד, עמ' 791 *Encyclopedia*; וראה דיונו של מלטר, *Judaica*, Jerusalem 1971, Vol. 5, p. 1377, v. 'Day of Atonement' מסכת תענית, עמ' 122.

בית המקדש של שלמה (זה בניין בית המקדש)⁸. אולם הדרשה מופיעה כבר במקורות תנאיים בהקשר של הקמת המשכן וימי המילואים הקשורים אל אירוע זה, ולא בהקשר של יום הכיפורים.⁹ יום הכיפורים אינו מוזכר במפורש בדרשה, וגם בעלי הסוגיה על המשנה בתלמודים — המזכירים ומסבירים את סיבת השמחה ביום הכיפורים — אינם מזכירים את הדרשה בהקשר זה. הדרשה אכן מצוטטת בסוף הסוגיה בתלמוד הירושלמי, אך אין לראותה שם בתור ציטוט של המשנה אלא כברייתא.¹⁰ על כן שיערו חוקרים אחרים, שהדרשה אינה חלק מן המשנה המקורית, אלא היא נצמדה למשנה בשלב מאוחר יותר בתור סיום (נוסף) בדבר טוב.¹¹ חוקרים אחרים ראו את הפסוק בלבד כחלק מן המשנה המקורית, ואת הדרשה עליה כתוספת מאוחרת למשנה; כך מתפרש הפסוק כתשובת הבנים לפנייתן של הבנות המחוללות.¹²

8 ראה פירוש המיוחס לרש"י, תענית כו ע"ב, ד"ה זה מתן תורה; פירוש הרשב"ם, בבא בתרא קכא ע"א, ד"ה יום שנתנו בו לוחות האחרונות. על יום הכיפורים כיום שניתנו בו לוחות האחרונות ראה סדר עולם, פרק ו; בבלי תענית ל ע"ב; בבא בתרא קכא ע"א. על חנוכת בית המקדש בימי שלמה כיום הכיפורים ראה בבלי מועד קטן ט ע"א. והשווה המפרשים למשנתנו על אתר.

9 ראה ספרא שמיני, מכילתא דמילואים, טו-טז; סדר עולם, פרק טו. והשווה במדרשי האמוראים: פסיקתא דרב כהנא, פסקה 'ויהי ביום כלות', סימן ג (מהד' מנדלבוים, עמ' 8); שיר השירים רבה, סוף פרשה ג; במדבר רבה יב, סוף סימן ח. לדין על מקורות אלו ראה: I.B. Gottlieb, 'The Jewish Allegory of Love: Change and Constancy', *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 2 (1992), pp. 1-17

10 פסקאות מן המשנה אינן רגילות בתלמוד הירושלמי, במיוחד אלה שאין עליהן גמרא. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 932 ואילך, 945; 'זוסמן, כתבייד, עמ' 215-250, ובייחוד 240-241; רזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 20-21, 208, 220. והשווה שרידי הירושלמי, ניר-יורק תרס"ט, עמ' 185. לכן, כמו שמעיר אפשטיין שם, הופעתה של הדרשה בסוגיה הירושלמית מלמדת, שהיא לא נכללה במשנה שהייתה מונחת לפני מסדרי הירושלמי. על הפסקאות האחרות מן המשנה, המופיעות בכ"י ליידין ובדפוסים אולם חסרות בקטע הגניזה, ראה להלן הערה 29.

11 ראה ש"י, ערך מלין (לעיל הערה 1); עמ' 240; אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 682, 686, 974; אלבק, *Untersuchungen* (לעיל הערה 1), עמ' 135.

12 כפי שמתמע לכאורה מן הפסקה הזאת: 'הן אומרות: שא נא עיניך בחור... וכן הוא אומר: צאינה וראינה בנות ציון' וכו'. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 686, 976 (וראה הציון שם לצ"ב ארעירבך); מלטר, מסכת תענית, עמ' 123; 'טאפראווער, בית התלמוד ג (תרמ"ג), עמ' 344-345, ודברי העורך שם. דעה דומה הביאו א"א אורבך, 'דרשות חז"ל ופירושי אוריגינס לשיר השירים והוויכוח היהודי-נוצרי', תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 148 הערה 3; וי' היינמן, דרכי האגדה³, ירושלים 1970, עמ' 156. השווה ג"ד כהן, 'שיר השירים באספקלריה היהודית', תורה נדרשת: חיבורים בשאלות-יסוד בעולמו של המקרא, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 104 הערה 15. אפשטיין, מלטר ואחרים מסתמכים על הנוסח וכך הן אומרות שבתחילת חלק ב, וכנגדו וכך הוא אומר שבתחילת חלק ג; אולם נוסח זה אינו מתועד ברוב העדים (ראה להלן הערה 30).

ברם פירוש זה מפתיע, שכן משתמע ממנו שימוש בפסוקי שיר השירים בהקשר רומנטי גרידא בתקופת בית שני, ודבר זה נעלם כמעט לגמרי ממקורותינו.¹³ במאמר הנוכחי יוצגו הממצאים הטקסטואליים הנוגעים למשנה זו. מתוכם עולה תמונה אחרת של יחסי החלקים של המשנה זה לזה וגלגוליהם. לדעתי יש בתמונה זו כדי להבהיר את משמעותם של החלקים בהקשריהם המקוריים ולשפוך אור על המשנה ועל מקומה בסוף מסכת תענית.

ב

בהתאם למחקרים האחרונים על גלגולי המסורת של המשנה עלינו לחלק את עדי הנוסח של משנתנו לשתי קבוצות: 'הענף הארץ-ישראלי' של המשנה, הכולל את כתבי-היד וקטעי הגניזה המכילים את 'סדר המשנה' בלבד; ו'הענף הבבלי', הכולל עדי נוסח שבהם מופיעה המשנה עם התלמוד הבבלי.¹⁴ בענף הבבלי עצמו יש לבדוק בכל יעד נוסח בשני מקומות: ברישום המשניות לפרק ד הבאות כיחידה עצמאית ונפרדת (המופיעה לרוב לפני תחילת פרק הגמרא) וב'פסקאות' המשנה המופיעות לפני חלקי הסוגיה הקשורים למשנתנו.¹⁵

13 מעטים מאוד הם שימושי חז"ל בפסוקי שיר השירים לפי מובנם ה'פשוט'. ראה אורבך, היינמן וכהן בחיבוריהם הנוכריים, בהערה 12 לעיל; והשווה במיוחד אורבך, שם, עמ' 170; וכהן, שם, עמ' 103 ואילך.

14 ראה זוסמן, כתבי-יד (ובמיוחד עמ' 240 ואילך); רוזנטל, משנה עבודה זרה; ובקיצור במאמרו "נוסח ארץ-ישראל" ו"נוסח בבל" במשנה עבודה-זרה, מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 79–92; מ' בראשר, 'הטיפוסים השונים של לשון המשנה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220. השווה גם אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1274. כפי שמדגיש רוזנטל, יש להבחין במסורת של הענף הבבלי עצמה בין הנוסח שעמד לפני אמוראי בבל ומסדרי התלמוד ('משנת בבל') ובין נוסח המשנה כפי שהיא השתלשלה עם התלמוד הבבלי, נוסח שהושפע מן הסוגיות הבבליות ומהגהות של מפרשים ('משנת הבבלי'). אמנם 'משנת בבל' נקבעת בעיקר על פי 'סימנים פנימיים' של הסוגיה הבבלית עצמה (כלשונו של י"נ אפשטיין, 'המדע התלמודי וצרכיו', מדעי היהדות ב [תרפ"ז], עמ' 5 ואילך; וראה ש' ליברמן, 'הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' יג סימן ג; רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 17, 5). במקרה דנן סימנים אלו אינם חד-משמעיים, ורוב העדויות שתובאנה להלן הן בגדר 'סימנים חיצוניים'. אבל גם אלה, בשימוש מבוקר וזהיר, יכולים להצביע על 'משנת בבל' המקורית; השווה זוסמן, שם, עמ' 246 הערות 119, 120.

15 צורתן של פסקאות קדומות בתלמוד הבבלי נדונה אצל אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 897–923, 927, וראה גם עמ' 1269; והשווה רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 208, 220. מקוריותן של פסקאות אלו מוטלת בספק במקרים רבים, אבל נדמה לי, כי במקרה שלנו מצביעים הממצאים על מסורת קדומה שמשולבות בה פסקאות מן המשנה לתוך סוגיות הגמרא; ראה להלן הערה 18 ובנספח.

בהקשר זה ראוי לסכם את הדיונים על המשנה בשני התלמודים. בתלמוד הירושלמי מופיעות סוגיות המתייחסות אל כל הפסקאות של חלק א של משנתנו כסדרן: המשנה פותחת בשאלה על סיבת השמחה בטו באב, ומציעה חמש תשובות; לאחר מכן עובר הדיון לעניין טבילת הבגדים והשאלתם. המסכת מסתיימת בשתי ברייתות העוסקות במחולות הבנות; על אלה נרחיב את הדיבור להלן. כל המרכיבים האלה נמצאים גם בסוגיה ישראלית הועברה לבבל תוך כדי עיבוד והרחבה.¹⁶ שלא כמו הנוסח המקורי של הסוגיה בתלמוד הירושלמי,¹⁷ בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי רשומה הפסקה המתאימה מן המשנה לפני כל סוגיה.¹⁸ נעייך בשתי הברייתות האחרונות בתלמוד הירושלמי, הקשורות למחולות הבנות. הרי לשונה של הברייתא הראשונה:¹⁹

הכאורות היו אומרות אל תתן עניך בנוי
והנאות היו אומרות תן עניך במשפחה.

הברייתא השנייה היא הדרשה על הפסוק משיר השירים, והיא זהה לחלק ג של משנתנו. לכאורה ברייתות אלו מתייחסות ישירות אל חלק ב של המשנה; כך נראה במיוחד בנוגע לברייתא הראשונה, ה'מפרשת' את אמרת הבנות ומבחינה בין שתי קבוצות — הכאורות והנאות: כל קבוצה אומרת חלק אחר של המשפט המובא במשנה. אבל אין לפסול את האפשרות, שהברייתא הראשונה משקפת מסורת עצמאית, המקבילה למסורת המובאת במשנה.²⁰ בתלמוד הבבלי מופיעות במקום המקביל שלוש ברייתות:

(1) הברייתא הראשונה, שאין לה מקבילה בסוגיה שבירושלמי, קשורה בהחלט לפסקה האחרונה של חלק א של משנתנו; ואכן פסקה זו מקדימה לברייתא זו בכל עדי הנוסח של הבבלי. והרי לשון הפסקה והברייתא:²¹

16 כל חמש התשובות לשאלת השמחה של טו באב המובאות בסוגיה הירושלמית מופיעות גם בסוגיה הבבליה בשינוי סדר, לשון, סגנון ושמות המוסרים; ונוספו עליהן תשובה אחרת ומאמרים שונים. גם הסוגיה על טבילת הכלים והשאלתם מופיעה בשינויים בבבלי. ראה נ' עמינת, עריכת מסכתות ביצה, ראשהשנה ותענית בתלמוד הבבלי, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 336–338. על שאר הברייתות והמאמרים (הקשורים למחולות הבנות) ראה להלן.

17 ראה לעיל הערה 10.

18 וכך החלוקה של הפסקאות והסוגיות: (א) 'אמ' רבן שמעון בן גמליאל... וכיום הכיפורים'; (ב) 'שבהן בנות יש' יוצאות... את מי שאין לו'; (ג) 'כל הכלים טעונים טבילה'; (ד) 'ובנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים'. פסקאות אלו מופיעות — בקיצור או במלואן — בכל עדי הנוסח של התלמוד. לדיון על הפסקאות, ראה להלן בנספח.

19 הנוסח הוא על פי כ"י ליידין; השווה שרידי הירושלמי, עמ' 184–185.

20 ואז ייתכן, שבברייתא זו מתקשרת ישירות לפסקה האחרונה של חלק א.

21 על ברייתא זו ראה להלן הערה 48.

'לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים'

ובנות ישראל²² יוצאות וחולות בכרמים.
תנא: מי שאין לו אשה נפנה לשם.

נכנה ברייתא זו הברייתא תנא.

(2) אחרי ברייתא זו מופיעה ברייתא המקבילה לברייתא הראשונה שבירושלמי, המוזכרת לעיל: אף היא מבחינה בין קבוצות שונות של בנות, אלא כאן יש שלוש (ובנוסחאות מסוימות ארבע) קבוצות שונות. והרי לשונה:

תנו רבנן:

היפפיות שבהן מה היו אומרות?

תנו עיניכם ליופי, שאין אשה אלא ליופי.

מיוחסות שבהן מה היו אומרות?

תנו עיניכם למשפחה, לפי שאין אשה אלא לבנים.

מכוערות שבהן מה היו אומרות?

קחו מקחכם לשום שמים, ובלבד שתעטרונו בזהובים.²³

נכנה ברייתא זו הברייתא יפפיות. לעומת מקבילתה בירושלמי הקשר עם משנתנו רופף יותר: המשפט שהושם בפיהן של הבנות במשנה אינו מצוטט כאן במדויק, והוא מתאים רק לקבוצה אחת של הבנות. כמה סממנים מעידים על ברייתא זו כברייתא 'בבלי' הן מבחינת לשונה והן מבחינת נוסחה.²⁴ אולם קשריה עם חלק ב של המשנה נראים ברורים לכאורה, ופסקה מחלק זה אכן רשומה לפני הברייתא בחלק מעדי הנוסח של הבבלי.²⁵

22 כך — ישראל — ברוב עדי הנוסח; ראה להלן הערה 38.

23 ברייתא זו מוצגת בעדי הנוסח בצורות שונות. בפרט מופיע בינוניות במקום מיוחסות בעדים אחדים ואילו באחרים מחליף בינוניות את הכינוי מכוערות. בנוסח אחר נוספה קבוצה רביעית, עשירות (כך במנורת המאור של ר' יצחק אבהב, נר ג, כלל ו, חלק ב, פרק ג, עמ' 360; בעין יעקב; ובתוספת גיליון כ"י מינכן 140).

24 כך בנוגע למונחים יפפיות/מכוערות במקום נאות / כאורות של המקבילה בתלמוד הירושלמי, שכן המונחים יפפיות ומכוערות אינם רגילים במקורות ארץ-ישראליים ככינוי ליופיו של אדם; שם משמשים המונחים כאור ונאה. השווה משנה נדרים ט, י; ערכין ג, ג; ירוש' מ"ק ב, ד (פא ע"ב); סוטה ג, ד (יח ע"ד); בר"ר יז, ז (מהד' תיאודור—אלבק, עמ' 158); שם ע"א, ג (עמ' 824—825). (על מכוער כצורה בבליית ראה י' קוטשר, 'מחקרים בארמית גלילית', מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' רטז והערה 139 שם; ה"גל, 'מבעיות המילונות של לשון חז"ל', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 44, וראה שם עמ' 60. אבל השווה מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון חכמים, רמת-גן תשמ"א, ערך 'כאר', עמ' 189 והערה 3* שם, וערך 'כער', עמ' 195 והערה 31 ר* 25). וכך בנוגע לתוספות שבברייתא זו — 'שאין אשה אלא ליופי', 'שאין אשה אלא לבנים': השווה המקבילה בבבלי כתובות נט ע"ב; וראה ח' אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא ויחסן לתלמוד, ירושלים תש"ד, עמ' 40 הערה 3. והשווה להלן הערה 47.

25 ראה בנספח, והשווה בדיון להלן.

(3) במקום הברייתא האחרונה בירושלמי, היא חלק ג של המשנה, מובאת דרשה המקבילה למאמר המופיע במקורות ארץ-ישראליים בסגנון שונה; ודומה, כי המאמר הבבלי כאן הוא עיבוד של המאמר במסורת הארץ-ישראלית.²⁶ כמו בדרשה המופיעה במקום הזה בירושלמי כך גם בדרשה זו מועתקת תמונת השמחה והמחול של הבנות למישור הדתי-האלוהי.²⁷

אסכם עתה את הממצאים הטקסטואליים:²⁸

הענף הארץ-ישראלי: בכל עדי הנוסח של המשנה מן הענף הארץ-ישראלי מופיעים כל החלקים של המשנה.²⁹ לכן אין להטיל ספק במקוריותם של חלקים ב-ג (במלואם) כחלק מן המסורת הארץ-ישראלית של המשנה, כפי שהיא משתקפת בעדי נוסח אלו.³⁰

26 השווה ירוש' מ"ק ג, ז (פג ע"ב); מגילה כ, ג (עג ע"ב); ויק"ר יא, ט (מהד' מרגליות, עמ' רמ); שהש"ר פרשה א וריש פרשה ז; קה"ר א, יא. אולם הדרשה במקורות האלה מבוססת על פסוק אחר.

27 השווה להלן הערה 99.

28 אנו מעוניינים כאן בעיקר בעדות לחלקי המשנה בעדי הנוסח השונים, ופחות בנוסחם המדויק; ולכן לא ראיתי מקום להביא את נוסח המשנה לפי כל עדי הנוסח. ברם ראה להלן הערה 38 על הבדלים מסוימים בין נוסח המשנה בענף הארץ-ישראלי ובין נוסחו בענף הבבלי. וראה בנוסח על הפסקאות מחלקים ב-ג של הבבלי. על נוסח המשנה אצל הראשונים ראה להלן הערה 49.

29 עדי הנוסח השלמים החשובים ביותר לענף זה הם כ"י קויפמן 50 A; פרמה דה-רוסי 138; קיימברג' 470 Add. (= כ"י לו); ונוסח המשנה בכ"י ליידין של הירושלמי. קטעי הגניזה למשנתנו השייכים לענף הזה הם כ"י אוקספורד בודליאנה Heb. e. 77, דף 57 (נויבאוואר 2851 — הקטע מכיל את סוף מסכת תענית ואת תחילת מסכת ראש השנה); וכ"י קיימברג' וסטמינסטר Talm. II, דף 44ב (מכיל את סוף מסכת תענית ואת תחילת מסכת יום טוב). (ברצוני להודות למפעל המשנה של האקדמיה הישראלית למדעים על העזרה באיתור קטעים אלו וקטעים אחרים שנדרונו במאמר.) עדי נוסח משניים המשקפים השתלשלות מאוחרת של ענף זה הם כ"י פריס 328 ונוסח הרמב"ם בפירוש המשניות. בכל הנוסחים האלה מופיעים כל החלקים של המשנה.

יש להעיר, כי שתי פסקאות ממשנתנו מופיעות בתוך סוגיית הירושלמי בכ"י ליידין (ומשם בדפוס ונציה רפ"ג [עט ע"ג]). בלי להזדקק לשאלת מקוריותן של פסקאות בירושלמי בכלל (ראה לעיל הערה 10) ברור במקרה זה, שפסקאות אלו אינן מקוריות: הפסקה הראשונה (כל הכלים טעונים טבילה ובנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים) ממשיכה את הדיבור מעבר לנדרש; והפסקה השנייה (יזמה היו אומרות שא נא עניך בחור וראה מה את בורר לך... במשפחה כול') נכנסת שלא במקומה, ומפסיקה את סוגיית הגמרא באמצע העניין. בפסקה הראשונה ניכרת זיקה לנוסח של הענף הבבלי ('בנות ישראל'; ראה להלן הערה 38). ואמנם פסקאות אלו חסרות בנוסח הירושלמי בקטע גניזה (שירידי הירושלמי, עמ' 185).

30 לא מצאנו בשום מקום אזכור של הפסוק משיר השירים בלי הדרשה; כנגד דעתם של אפשטיין, מלטר, היינמן ואורבך (ראה לעיל הערה 12). הנוסח וכך הוא אומר לפני הדרשה בחלק ג — המצוטט אצל אפשטיין ואחרים כבסיס לקביעה, כי הפסוק בלבד מקורי למשנה (ולפי הפסוק הוא מענה של הבנים ולא בסיס לדרשה; ראה לעיל הערה 12) — נוסח יחידא הוא לכ"י לו (והשווה להלן הערה 99 אשר לנוסח וכן הוא אומר, שהוא מקורי לדרשה, לדעתו). יש

הענף הבבלי: עדי הנוסח של ענף זה מתחלקים לשלוש קבוצות עיקריות.³¹ קבוצה אחת כוללת כתב־יד שמופיעים בהם חלקים ב-רג (במשניות שבראש הפרק או משולבים, עם חלק א, לפני הסוגיה כולה) ופסקה מחלק ב (מקוצרת ברוב העדויות) לפני הברייתא יפפיות.³² בקבוצה אחרת של עדי נוסח מופיעה פסקה זו בצורה שונה מן הנוסח הרגיל של חלק ב; ועל כך נרחיב את הדיבור בסעיף הבא.³³ אולם בקבוצה שלישית — הכוללת עדי נוסח המגלים זיקה לספרד ולמזרח,³⁴ וכן

לפרש נוסח זה כהשפעה מנוסח הפתיחה לחלק ב באותו כתב־יד (וכך היו אומרות), המתועד גם בנוסח הרמב"ם, בפסקה בכ"י מינכן 95 ובמשנה שבכ"י וטיקן 134. גם שם הנוסח אינו נראה לי מקורי; והשווה להלן הערה 97.

31 החלוקה נעשתה תחילה על פי קנה־המידה של הנוסח; כלומר, עדות לחלקים ב-רג של המשנה. ואולם התברר, כי חלוקה זו מתאימה במידה גדולה לחלוקה אחרת, בהתאם לזיקתם של עדי הנוסח למרכזים קדומים (במזרח); השווה בדיון להלן. לא כללתי כאן את נוסח הגדות התלמוד (דפוס קושטא רע"א וכ"י פרמה 3010 [דה־רוסי 156]): חלק ג מופיע במקוטע בצורות שונות בשני הנוסחים, ואין לקבוע אם הנוסח משקף משנה או פסקה.

32 עדי הנוסח השייכים לקבוצה זו הם: גטינגן 3 (Or. 13); וטיקן 134 ebr. (אשכנז, המאה ה־13; וראה על כתב־יד זה בסעיף הבא, ובהערה 59 ובנספח); מינכן 95; תוספת גיליון בכ"י מינכן 140; עין יעקב, דפוס ראשון (שאלוניקי רע"ו) — בכל אלה מופיעים חלקים ב-רג בין רישום המשניות, וכן פסקה מחלק ב ברצף הסוגיה. עליהם יש להוסיף: הספרייה הבריטית 400 (Harl. 5508); וטיקן 487 ebr.; קטע כ"י מינכן 419/23 — אלה לקויים בסוף המסכת, ואין לתלמוד מהם על קיום הפסקה; אולם ככולם מופיעים כל חלקי המשנה בין רישום המשניות של פרק ד. על חלוקת הפסקאות מחלק א השווה לעיל הערה 18; וראה בנספח. מקורם של כל כתב־היד המנויים כאן הוא באשכנז או באיטליה, מלבד כ"י גטינגן 3 (ספרד, המאה ה־13; נוסח הבבלי במסכתות שבכתב־יד, זה מורכב ממסורות שונות. ראה א' סגל, מסורת נוסח של בבלי מגילה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ב, עמ' 41 ואילך [ובייחוד עמ' 46 ואילך והערה 8 שם, וראה שם ההפניה לא"ש רוזנטל] ועמ' 64). וראה להלן הערה 41.

33 בקבוצה זו נכללים כ"י קיימברג' Add. 1009 (ספרד, המאה ה־14; ראה עליו להלן סעיף ג והערה 52) ונוסח הדפוסים: דפוס פיזרו (רע"ד?), שממנו נדפס דפוס ונציה רפ"א. (על היחס בין הדפוסים הללו ראה להלן הערה 104. לא מצאתי עותק של דפוס ואדי אלחיג'ארה רמ"ב; וראה ברשימה של מ"מ כשר, 'על דבר הוצאה חדשה של תלמוד בבלי', תלפיות ג [תש"ז-תש"ח], עמ' 488). על נוסח הפסקאות בעדים אלו ראה להלן בנספח.

34 בקבוצה זו כלולים: (א) כ"י מינכן 140 (ספרד, כתוב על קלף, המאה ה־12 או ה־13). ראה א' סגל, בבלי מגילה, עמ' 214; ד' גוליניקין, פרק יום טוב של ראש השנה, מהדורה מדעית עם פירוש, עבודת דוקטור, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו־יורק תשמ"ח, עמ' כא-כד; וראה להלן הערה 36. (ב) כ"י אוקספורד 366 (Opp. Add. fol. 23), ספרד, המאה ה־14 או ה־15). ראה על מסכת ראש השנה בכתב־יד זה אצל גוליניקין, שם, עמ' לה-מ; וראה סגל, בבלי מגילה, עמ' 226-227, 238; הנ"ל, 'הגהות שבגליונות מסכת מגילה בדפוס פיזרו מספריית הבודליאנה', עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 131; א"ש רוזנטל, לעריכת מסכת פסח ראשון, בבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים 1959, עמ' 1-3. (ג) כ"י ניו־יורק 84 JTS ENA (=)

את כל קטעי הגניזה למקום הזה (ביניהם קטעים קדומים מאוד)³⁵ — חסרה עדות לחלקים ב רג באחד המקומות שהיינו מצפים לה: במספר עדים חסרים חלקים אלו בין רישום המשניות שלפני הפרק (ואז מסתיים פרק המשניות בסוף חלק א);³⁶ ובכל

Rab. 16; ליקוט. נכתב, על פי קולופון שבו, בפרס בסוף המאה ה-15). ראה על אלה להלן הערה 36.

35 כל קטעי הגניזה קדומים הם, ושייכים מבחינה פליאוגרפית לטיפוס 'מזרח'. תודתי נתונה לד"ר עדנה אנגל ממפעל הפליאוגרפיה העברית שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שעיינה בקטעים אלו וחיוותה את דעתה. ואלה קטעי הגניזה למקומנו ותאריכי כתיבתם המשוערים: למשנה — קיימברג' 73 T-S F II(2) (סוף המאה התשיעית). לפסקאות בגמרא — ניריורק JTS ENA 1489/25 (סוף המאה התשיעית); ניריורק JTS ENA 2077/8 (המאה ה-11 או ה-12); אוקספורד 2828/22 (Heb. e. 75), המאה ה-11). למשנה ולפסקאות — קטע גניזה בודפשט (בית המדרש לרבנים) 16 (= ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 577.4/27; פוסטאט, תחילת המאה ה-11): ראה עליו אנ"צ רות, 'כתבייד תלמוד בבלי בהונגריה', קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 473 סימן יא (וראה הערה 10 שם); הנ"ל 'מבית מדרשם של הגאונים ב"גנזי קיימפן"', סורא ג (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 136-137; ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 67-68, 103-104; וראה במיוחד מ' גלצר, עטור סופרים [ספר העיסור] לרב יצחק בן רב אבא מארי, פרקי מברא, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' 50, 54 ואילך.

36 ברוב העדים לבבלי מופיעות כל המשניות של פרק ד ביחד, לפני תחילת הפרק של הגמרא (ראה על תופעה זו אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 908 ואילך, 921 ואילך; והשווה השגותיו של גלצר, עטור סופרים, ב, עמ' 49-52 [וראה להלן]). בשני עדים — כ"י מינכן 140 וקטע גניזה קיימברג' 73 T-S F(II)2 — מסתיים הפרק של המשניות בסוף חלק א, ומיד לאחריו מתחיל התלמוד לפרק ד. קטע הגניזה הוא היחיד מבין קטעי הגניזה הידועים לי הכולל את סוף הפרק של המשניות ואת תחילת הפרק של הגמרא; וכאמור (לעיל הערה 35), הוא קדום מאוד. גם כ"י מינכן 140 הוא עד נוסח טוב: אף שהוא מרבה בדילוגים (ועל כן הוגה הרבה בידיים שונות), הוא שומר במקומות רבים — במסכת זו ובאחרות — על גרסה טובה ומקורית. על נוסחו ועל גיליונותיו (ששייכים לעתים קרובות לענפי נוסח שונים) ראה סגל, בבלי מגילה, עמ' 226-227, 238-249; הנ"ל, "עיוא דבי טבחא..." — לגלגוליו של נוסח התלמוד הבבלי, תרביץ מט (תש"ם), עמ' 44-46 הערה 6, עמ' 50 הערה 14; הנ"ל, 'מסורת הנוסח של כתב-יד אוניברסיטת קולומביה למסכת מגילה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 59 והערה 50 שם; ד' רוזנטל, "פירקא דאביי", תרביץ מז (תשל"ז), עמ' 99 הערה 8; Olam and B.T. Rosh HaShana', *PAAJR* 50 (1983), p. 121 n. 50-51. שני עדי נוסח טובים אלו עשויים ללמד אפוא על הנוסח המקורי של המשנה בבבלי. עוד עדות מעניינת היא זו של קטע גניזה אדלר 1489/25: הקטע קרוע מאוד; ואולם ממה שניתן לקריאה נראה, כי כל המשנה מובאת לפני תחילת סוגייתנו — ושם חלק א בלבד! (ראה להלן בנספח ובהערה 105 שם). אמנם בשלוש עדויות 'ספרדיות-מזרחיות' מקבוצה זו — כ"י אוקספורד 366, קטע בודפשט 16 וכ"י אדלר 84 — רשומים חלקים ב רג בין המשניות (בכולן מופיעות המשניות 'במקומן', לפני הסוגיה), אם כי חסרה פסקה מהם ברצף הסוגיה (וראה להלן בנספח). אבל אלה אינם אלא יוצאים מן הכלל המוכיחים את הכלל: כ"י אוקספורד 366 משקף במקומות אחרים זיקה למסורת אשכנז (ראה ההפניות לעיל הערה 34); כ"י אדלר 84 הוא ליקוט מאוחר (ראה שם);

העדים מקבוצה זו חסרה פסקה מחלק ב לפני הברייתא יפפיות שברצף הסוגיה (וברייתא זו באה מיד לאחר הברייתא תנא).³⁷ היעדרה של פסקה במקום הזה בולט במיוחד, שכן בעדי הנוסח האלה רשומות הפסקאות מחלק א דרך כלל במלואן לפני חלקי הסוגיה השייכים להן (ראה בנספח). הטבלה שלפנינו מסכמת את הממצאים הטקסטואליים של עדי הנוסח השייכים לענף הבבלי.³⁸

וקטע בודפשט נכתב, ככל הנראה, בפורסטאט בתחילת המאה ה-11 (ראה אברמסון וגלצר, שם [לעיל, הערה 35]). בכל המקרים האלה ישנה סבירות גדולה להשפעה ממסורת הנוסח של הענף הארץ-ישראלי על משנת הבבלי (והשווה להלן הערה 41). אם כן יש לשער, שגם בנוסח שעמד מאחורי העדים האלה לא נרשמו חלקים ב-ג של משנתו כלל, והם נוספו לעיקר המשנה מן הענף הארץ-ישראלי (וראה דיונונו להלן). קביעה זו מקבלת חיזוק מנוסח העדים: שלא כמו שאר העדים, חלק ב מתחיל בכ"י אוקספורד ואומרות, ובקטע בודפשט והן אומרות — שיבוש בנוסח שחל דווקא ב'תפר' שבין חלק א לחלק ב; כמו כן בחלק מן הנוסחים האלה ניכרת זיקה לנוסח הארץ-ישראלי של המשנה (בקטע בודפשט: 'שא נא עיניך בחור וראה'; בכ"י אדלר 84: 'יהי רצון שיבנה...') [השווה להלן הערה 38].

37 כך בכל העדים לגמרא בין קטעי הגניזה (ראה לעיל הערה 35; אמנם בקטע ניו-יורק אדלר 1489/25 ישנו קרע במקום הזה, אבל ניתן לשער כמעט בוודאות, על פי מדידת גודלו, שלא הייתה כאן פסקה), וכך בכ"י אוקספורד 366 ובקטע ניו-יורק אדלר 84. אין לדעת, אם הייתה פסקה בכ"י מינכן 140 (המקורי) במקום הזה, שכן יש כאן השמטה מפני הדומות. התוספת בגיליון שם, המכילה פסקה קצרה מחלק ב, היא ביד שנייה.

38 אן המקום להעיר על ההבדלים העיקריים בנוסח המשנה בין שני הענפים: כל העדויות לענף הבבלי גורסות בנות בשתי הבבות של חלק א (וכך גם בפסקה המצוטטת בבבלי ב"ב קכא ע"א, לפי כל עדי הנוסח). בענף הארץ-ישראלי הנוסח הוא בני (ירושלם) ברישא, ובנות (ירושלם) בסיפא.

ב. כל העדויות לענף הארץ-ישראלי גורסות ירושלם הן ברישא הן בסיפא. נוסח זה מקיף גם בחלק מן העדים לענף הבבלי (וכך בבבלי ב"ב שם), אבל רוב עדי הנוסח גורסים ישראל. הרבה דנו בעניין זה. ראה, למשל, הדיון שבפירוש מלאכת שלמה על אתר; והשווה מלטר, מסכת תענית, עמ' 122. וראה להלן סעיף ה והערה 86.

ג. בעדי הנוסח של הענף הארץ-ישראלי מנוסחת פנייתן של הבנות שבחלק ב כך: 'שא נא עיניך בחור וראה...'. עדי הנוסח של הענף הבבלי המכילים חלק זה גורסים 'בחור שא נא עיניך וראה...'; צורה זו נאמנה לביטוי המקראי 'שא נא עיניך וראה' בשלמותו (השווה בר' יג, יד; לא, יב; זכ' ה, ה).

ד. המשפט האחרון בחלק ג מופיע בענף הארץ-ישראלי כמשפט עצמאי: 'יהי רצון שיבנה במהרה בימינו' (כך גם בנוסח הירושלמי בקטעי הגניזה [ראה שרידי הירושלמי, עמ' 184–185], אך לא בכ"י ליידין). ואילו בענף הבבלי מופיע משפט זה כמשפט זיקה: 'זה בניין בית המקדש שיבנה במהרה בימינו'. השווה משפט דומה המופיע בסיום מסכות אחרות; ראה אבות ה, כ ותמיד ז, ג. (והשווה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 979. אך השווה ירושלמי ראש השנה ספ"א [נו ע"ג] ומגילה ספ"ב [עג ע"ג], ומשם ראייה, שהמשפט 'יהי רצון' וכו' לא נכלל במשנה המקורית; וראה להלן).

עדויות לחלקים ב רג של המשנה — הענף הבבלי

רישום בתוך המשניות פסקה בתוך התלמוד		יצד הנוסח
קבוצה ראשונה		
יש	יש	גטינגן 3 (Or. 13)
יש	יש	גיליון במינכן 140
יש (פסקה ארוכה)	יש	וטיקן 134 ebr.
יש	יש	מינכן 95
—	יש	הספרייה הבריטית 400 (Harl. 5508)
—	יש	וטיקן 487 ebr. (ליקוט)
—	יש	מינכן 419/23 (קטע)
יש	יש	עין יעקב דפ"ר (שאלוניקי רע"ו)
קבוצה שנייה		
—	—	קיימברג' 1009 Add. (קטע)
'פסקה' מורחבת	יש	דפוס פיזרו / דפוס ונציה
שריד מ'פסקה' מורחבת	יש	
קבוצה שלישית		
קטעי גניזה		
—	אין	קיימברג' 73 T-S F II(2)
אין	—	JTS ENA 1489/25
אין	—	JTS ENA 2077/8
אין	—	אוקספורד 2828/22 (Heb. e. 75)
אין	יש	בודפשט 16
כתבייד		
—	אין	מינכן 140
אין	יש	אוקספורד 336 (Opp. Add. fol. 23)
אין	יש	JTS ENA 84 (Rab. 16) (ליקוט)

[מפתח: יש — חלקים ב רג מופיעים; אין — אינם מופיעים; קו — טקסט חסר].

הממצאים של הענף הארץ-ישראלי של המשנה מעידים על קיומם של כל החלקים של משנתנו במסורת נוסח זו, היא המסורת ה'ארץ-ישראלית' שנלמדה במשך דורות

בארץ-ישראל ובמקומות הסמוכים לה והקשורים אליה.³⁹ אולם היעדרם של חלקים ב רג בעדי נוסח קדומים של הענף הבבלי משמעותי ביותר, והוא מעיד על מסורת בבליית קדומה של משנתנו, שכללה את חלק א בלבד. וזאת משום שאין היגיון בהשערה, כי חלקים אלו נמחקו במשך המסירה מתוך רשימת המשניות השייכת לפרק; כמו כן לא הייתה כל סיבה להיעדר רישום פסקה מחלק ב לפני הברייתא יפיות, אילו נכלל חלק זה בין המשניות לפרק.⁴⁰ לעומת זאת ייתכן, שבשלב מאוחר יותר ניתוספו חלקים אלה לחלק א של המשנה בעדי נוסח מסוימים של הבבלי בהשפעה מן המסורת הארץ-ישראלית, ומשם כפסקה בתוך רצף הגמרא. הנחה זו סבירה במיוחד דווקא בקבוצת עדי הנוסח שבה מתועדים חלקים ב רג של המשנה, שכן קבוצה זו כוללת רק כתבי-יד אשכנזיים ואיטלקיים וכתבי-יד ספרדיים מאוחרים.⁴¹

לפי ממצאים אלו יש לשער, כי ב'גרסת הבבלי' הקדומה של המשנה לא נכללו חלקים ב רג, וכי הם לא היו סדורים בתלמוד הבבלי בין המשניות של תענית פרק ד. מסקנה זו נוגעת ל'משנת הבבלי' – המשנה המופיעה בהקשר של התלמוד הבבלי. אולם אני מציע שזוהי גם 'משנת בבלי', היא המשנה שרב מביאה לבבל עם ירידתו בשנת 219, וזה נוסח הנלמד בישיבות האמוראים, והוא הנוסח שעליו בנו אמוראי בבל את תלמודם'.⁴² זהו, אם כן, הנוסח הקדום של המשנה בסוף מסכת תענית גם בארץ-ישראל, ששם הסתיימה מסכת תענית ב'משנתו של רבי' בסוף חלק א של משנתנו.

אמנם התקיימה 'ברייתא' (ארץ-ישראלית) המתארת את אמרות הבנות בשעת המחול, וייתכן שברייתא זו ניתוספה כבר למשנה בנוסחה הארץ-ישראלית בשלב קדום בתור חלק ב של משנתנו, אולי עוד לפני חתימת התלמוד הירושלמי.⁴³ בתלמוד

39 על זיקת הענף הארץ-ישראלי של המשנה לאיטליה ולאשכנז ראה זוסמן, כתבי-יד, עמ' 234–236, ובייחוד הערה 88, ועמ' 242 הערה 102.

40 השווה לעיל סמוך לציון הערה 37.

41 השווה לעיל הערה 32; וראה על נוסח המשנה בכתבי-יד ספרדיים מאוחרים מן הקבוצה השלישית, לעיל הערה 36. על השפעת נוסח ארץ-ישראלי על כתבי-יד אשכנזיים ואיטלקיים ראה זוסמן, שם (לעיל הערה 39); על התופעה של הגהות ותיקונים במסורת הנוסח של אשכנז השווה 'תא-שמע', 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה ה"א–ה"ב', קרית ספר ס (תשמ"ה), עמ' 298–309, ובייחוד עמ' 302 ואילך. סביר להניח אפוא, שברישום המשניות בעדי הנוסח האלה נמצאות השפעות ישירות והגהות מן הענף הארץ-ישראלי של המשנה. לדוגמאות נוספות של פסקאות של המשנה שניתוספו למסורת האשכנזית-איטלקית של הענף הבבלי של המשנה על פי מקורות שונים ראה רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 90–92; וראה להלן הערה 50.

42 רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 188.

43 על ברייתא אחרת הפותחת בצורה דומה ('זמה היו אומרות') שניתוספה למשנה בשלב מאוחר ראה סוכה ד, ה; וראה להלן הערה 97.

הירושלמי הובאה ברייתא אחרת (מפרשת ?) על אמרות הבנות⁴⁴; וכן הובאה הדרשה על הפסוק משיר השירים בהקשר למשנה⁴⁵ — ומשם ניתוספה גם היא למשנה, כדברי החוקרים, בתור חלק ג.⁴⁶ כך נכנסו שני החלקים, ב רג, לענף הארץ-ישראלי של המשנה.

כשלב מסוים הגיעה הסוגיה האמוראית למשנתנו לבלב — שם כאמור הציגו החכמים חלק א בלבד במשנתם — וחלו בה עיבודים והוספות. סוגיה זו כבר כללה ברייתא על אמרות הבנות (הברייתא הארץ-ישראלית על הכאורות והנאות = הברייתא הבבלית יפפיות), ובאופן טבעי נצמדה ברייתא זו — בנוסחה הבבלי — לפסקה האחרונה של משנתם, 'ובנות ירושלם יוצאות וחולות בכרמים'.⁴⁷ ייתכן שבשלב הזה נוצרה הברייתא תנא, המשמשת גשר בין פסקה זו, שעניין השידוכים אינו מפורש בה, ובין הברייתא יפפיות, שבה מובעת כוונתן הרומנטית של הבנות במפורש.⁴⁸ בצורה זו נלמדה ונגרסה סוגיית הבבלי, וכך מופיע חלק א של המשנה בלבד בעדי נוסח קדומים של 'הענף הבבלי' של המשנה. שוּגַי המשנה מן הענף הזה וגורסי התלמוד לא הכירו חלקים ב רג של המשנה.⁴⁹ רק בתקופה מאוחרת יותר,

44 השווה לעיל ליד ציון הערה 20.

45 על יחסה של ברייתא זו למשנה ראה להלן סעיף ה והערה 99.

46 ראה לעיל הערה 11.

47 השינויים שחלו בנוסח הברייתא יפפיות במשך תהליך העברתה מן המסורת הארץ-ישראלית למסורת הבבלית דווקא מתוך ההנחה שהברייתא נצמדה לפסקה האחרונה של חלק א; ניתנים אולי להסבר לעומת הברייתא המקבילה בירושלמי, שלפי השערתנו נוצרה כ'פירוש' לחלק ב של המשנה, לא מצאו חכמי בבל במשנתם הסבר 'רומנטי' למחולות הבנות, ועל כן הוסיפו לברייתא דברי פירוש (ואף בבה נוספת!), וניסחו את ההפניה לבנים כרבים ('תנו עיניכם ליופי...') בהתאם לסגנון המשנה בחלק א ('בני ירושלים', 'בנות ירושלים'). וראה לעיל הערה 24 ולהלן הערה 48.

48 על ברייתא תנא כמצינת תוספת פרשנית חדשה למשניות ולברייתות ראה ח' אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא ויחסן לתלמוד (לעיל הערה 24), עמ' 53–60; 'הגיל', מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 44–50 (אך השווה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1291–1297). לברייתא תנא זו ישנן מקבילות בסגנון ובלשון במקומות אחרים בתלמוד הבבלי; השווה יבמות יז ע"א ('במתניתא תנא כל מי שאינו מכיר משפחתו ושכטו נפנה לשם' — ברייתא בבליית!), וראה בבה מציעא כח ע"ב (על אבן הטוען). ונדמה מלשונה של ברייתא זו, שהיא ברייתא בבליית: הפועל נפנה משמש בלשון ארץ-ישראל לפנייה מוחשית של הגוף, או כביטוי 'נפנה מ' = להשתחרר מעול או מתפקיד; ואילו כאן הוא דומה במקצת לשימוש הרחב של פועל זה בלשון המקרא, בחילוף בניין הקל לנפעל, הרגיל בלשון חז"ל (והשווה א' בנדודי, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 146, 377). לכן יש סבירות להנחה, שהברייתא תנא מוצעת כאן מלכתחילה בידי עורכי הסוגיה הבבליית כ'גשר' בין המשנה ובין הברייתא יפפיות.

49 אמנם יש עדויות לחלקים האלה של משנתנו אצל חכמים מסוף תקופת הגאונים (ראה לעיל הערה 6 על ציטוט משנתנו [כולל חלק ב] אצל רב שרירא גאון ורב האי גאון); וכן הם מופיעים אצל הראשונים, ביניהם הרי"ף, המאירי, פסקי הרי"ד (מהד' ורטהיימר, ירושלים תשל"א, עמ' ריב ועמ' ריד) והמיוחס לרש"י לתענית. אבל אין להסיק מכאן לגבי מסורת הנוסח הקדומות

כאמור — לאחר שהגיע הנוסח הארץ-ישראלי של המשנה ללומדי התלמוד הבבלי והתחיל להשפיע על משנתם ועל נוסחה — שולבו חלקים אלו בתוך נוסח המשנה, ומשם כ'פסקה' בתוך רצף התלמוד.⁵⁰

ג

יש לשער, שמעמדם של חלקים ב-ר'ג כחלק מן המשנה וכניסתם למסורת הנוסח של לומדי התלמוד הבבלי, כמתואר בסעיף הקודם, הייתה הדרגתית: תחילה הופיעו חלקים אלו על גיליונות הנוסח של הבבלי, הן לצד רישום המשנה והן בין פסקאותיה ברצף התלמוד; ורק בהעתקות מאוחרות הן נכנסו לגוף הטקסט. ואמנם שלבים אלו מתועדים בין עדי הנוסח הקיימים לבבלי תענית;⁵¹ אבל עיון מדוקדק בעדי הנוסח מגלה שלב נוסף, וכנראה קדום, שבו שולבו חלקים אלו בתוך רצף התלמוד מבלי לקבל מעמד של משנה כלל, ולומדי התלמוד וגורסיו הבינו אותם כחלק מרצף הגמרא. יש בקיומו של שלב זה, המשתקף בשני עדי נוסח המתוארים להלן (והשייכים לקבוצה השנייה הנוכרת בסעיף הקודם), ללמד על התפתחותם של נוסחי המשנה והתלמוד ועל השפעתם ההדדית.

בקטע לסוף מסכת תענית של התלמוד הבבלי (כ"י קיימבריג' 1009 Add.)⁵²

של המשנה בבבלי. שכן כבר היו נוסחאות המשנה מ'סדר המשנה' רגילות אצלם: ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1271–1275; זוסמן, כתב-יד, עמ' 230–233 והערות 73, 78; רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 224–225. יש לציין, כי נוסח המשנה במובאות הראשונים האלה מתאים לרוב לנוסח של הענף הבבלי לפי קני-המידה המנויים לעיל (כהערה 38).
50 על מצב דומה מאוד לתהליך המתואר כאן ראה רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 166–174, על הפסקה 'היתור שמן של גוים' של ר' יהודה נשיאה: פסקה זו חסרה בנוסחאות המשנה מן הענף הבבלי, וכך נשנתה המשנה — בלי הפסקה — מאז רדתו של רב לבבל ובמשך כל תקופת התלמוד הבבלי ולאחריה, עד לתקופת הגאונים; אבל היא מתועדת בכל עדי הנוסח הארץ-ישראליים של המשנה: היא נוספה 'כחלק רשמי של המשנה' לאחר חתימתה, וכך היא מקוימת כבר לפני עורכי התלמוד הירושלמי (ראה שם, עמ' 168, 174). ואולם, מסורת הפסקה הייתה ידועה בבבל בנוסח של 'ברייתא' (המופיעה בתוספתא ובבבלי), ודווקא ברייתא בבליית זו היא שמתחילה להיכנס לתוך עדי נוסח מסוימים של המשנה בבבלי. רק בשלב האחרון משולבת המשנה בנוסחה הארץ-ישראלית לתוך המשניות הבבליות, תחילה בגיליון ולאחר מכן כחלק מן הנוסח (אלא שנמחק משם שוב בעקבות הגהת הראשונים). והשווה להלן בסוף הסעיף הבא ובהערה 67.

51 חלקים ב-ר'ג רשומים בגיליון של כ"י מינכן 140 בסוף פרק המשניות, ופסקה מחלק ב מופיעה בגיליון בסוגיית הגמרא שם; בעדי נוסח אחדים הם מופיעים בהצעת המשניות, אבל עדיין חסרה פסקה ברצף הגמרא (ראה לעיל הערה 36); ובנוסחים אחרים הם נכנסו גם למשנה וגם כפסקה בסוגיית הגמרא.

52 הקטע הוצא מתוך כריכה של ספר, ונוסחו מתחיל מאמצע הסוגיה לחלק א של המשנה. ראה: S.M. Schiller-Szinessy, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts preserved in the*

מוכא חלק ב במלואו, עם חלק ג, בין הברייתא תנא והברייתא יפיות — לכאורה בתור ציטוט ('פסקה' 53?) של המשנה. אורכה של 'פסקה' זו — המוצעת על ידי המונח תנו רבנן⁵⁴ — יוצא דופן בהשוואה לפסקאות מחלק א המובאות בכתב-היד, שכולן פסקאות קצרות, כמו בשאר עדי הנוסח של הבבלי כאן.⁵⁵ אך לא זו אף זו: נוסחו של חלק ב המוצע בפסקה אינו זהה לכל נוסח אחר של המשנה, לא כפי שהיא מופיעה בענף הארץ-ישראלי, ולא כפי שהיא מובאת בעדויות המאוחרות של הענף הבבלי; אלא הוא משקף בעליל תהליך של עיבוד ושילוב של נוסח המשנה עם נוסח הברייתא יפיות שבבבלי.⁵⁶ אין לראות בנוסח זה פרי העתקה 'מוטעית' בלבד,⁵⁷ שכן מצאנו לה סימוכין בפירוש הרמב"ם למשנה על אתר, וכן נשרד חלק מן הברייתא — על פי נוסחה המעובד — בתור 'פסקה' (מדומה) בנוסח הדפוסים שלנו.⁵⁸ בעד נוסח אחר של הבבלי (כ"י וטיקן 134) מופיעה פסקה מחלק ב במקומה הצפוי, בין הברייתא תנא והברייתא יפיות, בנוסח כמעט זהה לנוסח הארץ-ישראלי.⁵⁹ אולם גם פסקה זו יוצאת דופן בסגנונה ובאריכותה בהשוואה לשאר הפסקאות

53 *University Library, Cambridge 1876, no. 81, pp. 37–38*. קביעתו של שילר-שיני שם,

שמוצאו של הקטע מספרד מן המאה ה-14, אושרה בידי ד"ר עדנה אנגל.

ראה בהערה הבאה ובהמשך הדיון להלן.

54 על תנו רבנן כמציין פסקה מן המשנה ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 900 ואילך,

והשווה עמ' 879 ואילך. לפי זה ניתן לכאורה לטעון, שלפנינו שריד של פסקה קדומה; אבל אין

המקרה הזה דומה לשאר הדוגמאות שמצטט אפשטיין שם (ראה להלן הערה 56).

ראה בנספח.

56 ראה בנספח; והשווה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 790 ואילך, ובפרט עמ' 797–801,

על דרך התלמוד להציע הרחבות ופרפרוזות של משניות ולשלשל ברייתות לתוך משניות. ואף

על פי כן נראה, כי אופי העיבוד וההרכבה של משנה וברייתא בדוגמה זו מיוחד במינו, ואין כאן

נוסח בבלי קדום ומקורי.

57 כדברי מלטר, מסכת תענית, עמ' 147.

58 ראה להלן בנספח והערות 104, 110 ו-111.

59 ראה להלן בנספח. חלקים ב רג רשומים בין המשניות בתחילת הפרק בכתב-יד זה. אולם לפי

הצעתי להלן אין נוסח זה שבפרק המשניות מתאים למסורת המשנה המשתקפת בנוסח הגמרא

שבכתב-היד, מסורת שלא הכירה חלקים אלו בתור משנה רשמית. ואמנם כתב-היד אינו משקף

נוסח אחיד, ואף יש בו שיבושים והגהות במסכת זו ובאחרות (השווה על נוסח מסכת יומא א"ש

רונטל, 'למילון התלמודי Iranica Talmudica', איראנו-יודאיקה: לחקר פרס והיהדות,

ירושלים תשמ"ב, עמ' 115 הערה 45). לצד שני, יש סימנים בכמה מקומות במסכות אחרות

בכתב-היד לזיקה למסורת מזרחית קדומה: ראה הגרסה סליק גמרא לפני קובץ 'הפתיחות'

שבמסכת מגילה (י"ע"ב ואילך); ודיונו של א' סגל, 'הפתיחתא בבבלי', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ'

178 (המסומן אצלו כ"י ר הוא כ"י וטיקן 134 ניש לתקן אפוא את טעות הדפוס שברשימת

הסימנים של עדי הנוסח שם בעמ' 204)). על הנוסחאות של מסכת מועד קטן בכתב-היד ראה ע'

שרמר, 'משפחות כתב-יד ומסורת-נוסח של מסכת מועד קטן', סידרא ו (תש"ן), עמ'

121–150, ועיין במיוחד בעמ' 125.

המובאות מחלק א של המשנה באותו עַד נוסח: שלא כמו הפסקאות האחרות, שכולן מובאות בקיצור, פסקה זו מצטטת את חלק ב במלואו.⁶⁰ יתר על כן, מצורת הכתיבה של הפסקה בכתב-היד עולה, כי הסופר לא הכיר את הפסקה בתור ציטוט מן המשנה אלא בתור המשך לברייתא תנא!⁶¹ עניין זה מאושש על ידי נוסח הפסקה, המתחילה ‘ומה הן אומרות לו [!] בחור שא...’: תוספת המלה לו מקשרת את הפסקה לברייתא תנא דווקא,⁶² שכן נוסח זה אינו מתאים כהמשך לחלק א של המשנה.

דומה, כי שני קטעים אלו מעידים — כל אחד בסגנונו — על שלב טקסטואלי קדום, שבו נכנסו חלקים ב רג לתוך רצף הגמרא בתור ‘גוף זר’ בלא שהוכרו כחלק מן המשנה ‘הרשמית’ של תענית פרק ד. על כן הם מתקשרים באופן טבעי לאחת משתי הברייתות הסמוכות, הדנות במחולות הבנות: פעם בצורה משולבת עם הברייתא יפפיות, ופעם כהמשך לברייתא תנא. המסורת האחת רווחה כנראה, בין השאר, בנוסחאות הבבלי שהתהלכו בספרד, לפחות מן המאה ה-12.⁶³ אולם עדות לשלב-ביניים זה בעדי נוסח משני המרכזים — אשכנז וספרד — רומזת על האפשרות, שמקורו של שלב זה קדום עוד יותר, אולי במסורת הנוסח המזרחית של התלמוד הבבלי.⁶⁴ הצענו לעיל, שהופעתם של חלקים ב רג של המשנה בכתב-יד מאוחרים של הבבלי נובעת ישירות מן הענף הארץ-ישראלי של ‘סדר המשנה’, שהשפיע על המסורת הבבליית המאוחרת בארצות אירופה;⁶⁵ שמא ניתן לשער, כי בשלב-הביניים המשתקף כאן ניכרת השפעה זו בצורה מעומעמת יותר, כצפוי ממסורת נוסח היונקת מן המרכז בבבל.⁶⁶ ראוי לדון עוד בדרכים שבהן הגיעו מסורות ארץ-ישראליות של המשנה ללומדי התלמוד הבבלי בתקופות שונות ובארצות שונות, והורכבו על המסורת הבבליית; בדיון הזה יכול המחקר הנוכחי לשמש דוגמה מעניינת.⁶⁷ בסעיף הבא נראה דוגמה נוספת לשלב הטקסטואלי שהוצע כאן, תוך עיון בגלגוליה של משנתנו בנוסחאות מדרש-האגדה.

60 ראה בנספח.

61 ראה שם.

62 הרומזת ליחיד: ‘מי שאין לו אשה נפנה לשם’.

63 ראה להלן בנספח ובהערות 110, 111.

64 ראה לעיל הערה 59 על סממנים של זיקה למזרח בנוסח של כ”י וטיקן 134.

65 ראה לעיל ליד ציון להערה 41.

66 הנחתי היא, שהשפעתו של נוסח ארץ-ישראל על עדי נוסח אירופיים (וביחוד אלה הקשורים למרכז של איטליה-אשכנז) נובעת מן העתקתו של הנוסח של ‘סדר המשנה’ שרווח שם, שְׁלַל את חלקים ב רג; ואילו בבבל של תקופת הגאונים השפיע נוסח ארץ-ישראל בתור יחידת לימוד, הנלמדת ונשנית בידי לומדי התלמוד וגורסיו, ועל כן נכנסו חלקים ב רג לתוך רצף התלמוד. ראה זוסמן, כתב-יד עמ’ 236 ואילך; והשווה בהערה הבאה.

67 מעמדם של חלקים ב רג של משנתנו אצל לומדי התלמוד הבבלי וגורסיו בתור ‘ברייתא’, ולא כחלק מן המשנה ‘הרשמית’, מעלה שוב דמיון לתהליך של הפסקה ‘היתר שמן של גויס’ במשנה עבודה זרה (ראה לעיל הערה 50): גם שם נכנסה פסקה, שחסרה היא בענף הבבלי הקדום של המשנה אך מקוימת בענף הארץ-ישראלי, לעדויות מאוחרות של משנת הבבלי בשני

ד

משנתנו מצוטטת גם בפתיחה ל"ג של מדרש איכה רבתי.⁶⁸ פתיחה זו פותחת באיוב ל, לא — 'ויהי לאבל כנורי ועוגבי לקול בוכים' — ומסתיימת, כרגיל לפתיחות במדרש זה, בפסוק הראשון של מגילת איכה: 'איכה ישבה בדד העיר רבתי עם'. החוליה המקשרת בין שני הפסוקים כוללת את משנתנו ואת הסוגיה הארץ-ישראלית עליה, המביאה את הסיבות לשמחה של טו באב.⁶⁹ לכאורה נוצר הקשר עם הפסוק מאיכה בסוף הסוגיה: מובא בו הסיפור על מתי המדבר, המבוסס על הקביעה, שבלייל תשעה באב נגזר על דור המדבר שלא ייכנס לארץ, ובשנת הארבעים, ביום טו באב, נודע להם על ביטול הגזרה, 'ועשאוהו יום טוב'.⁷⁰ כשם שהשמחה של טו באב דחתה את האבל הראשון של תשעה באב בימי דור המדבר, כך ביטל חורבן בית המקדש את השמחה והמחולות, וחזרו האבל וקול הבוכים להיות עיקר. אך הדברים דחוקים מעט: הכינוי רומז לטו באב; האבל — לתשעה באב!⁷¹

עדי הנוסח של מדרש איכה מתחלקים לשתי קבוצות עיקריות.⁷² נוסחם של העדים השייכים לכל קבוצה אחיד באופן יחסי, עד שניתן לדבר על שתי ורסיות של המדרש, המיוצגות על ידי עדי הנוסח של כל קבוצה. כל ורסיה מופיעה בין כתבי-יד השייכים למרכזים גאוגרפיים מסוימים, ומצוטטת בידי חכמים ממקומות אלו; ובפרט התהלכה ורסיה אחת במרכזי אשכנז-איטליה, והשנייה במרכזים ספרד, צפון-אפריקה והמזרח.⁷³ אולם אין לראות את מקור הפילוג בין הוורסיות, הנבדלות

אופנים: בעדים אשכנזיים בצורה הקרובה לנוסח של הענף הארץ-ישראלי, ואילו בעדים ספרדיים ומזרחיים בצורה של הברייתא הבבלית (ראה רוזנטל, משנה עבודה זרה, עמ' 166 ואילך, ובייחוד עמ' 170–171) ! על הרכבה אחרת של נוסח ארץ-ישראל על נוסח הבבלי של המשנה ראה א"ש רוזנטל, 'למילון התלמודי' (לעיל הערה 59), עמ' 48–50; וראה שם, עמ' 66 ואילך.

68 ראה מדרש איכה רבתי, מהדורת ש' בובר, וילנא תרנ"ט, עמ' 34–37.

69 על הדמיון בין הסוגיה במדרש ובין הסוגיה בתלמוד הירושלמי ראה להלן הערה 75.

70 הקשר בין תשעה באב והגזרה על דור המדבר מפורש כבר במשנה תענית ד, ו, והוא מבוסס על כמדרב יד, א. ראה ירוש' תעניות סח ע"ד, בבלי תענית כט ע"א ומדרש איכה א, ב (מהר" בובר, עמ' 60). השווה גם בסוף הפתיחה הזאת לפי נוסח הדפוסים (וראה מהר" בובר, עמ' 37), ששם מובא הפסוק מספר במדבר כרמו לקשר הזה.

71 את הדוחק הרגישו כבר מפרשי המדרש במקום הזה; ראה פירוש מתנות כהונה ופירוש מהרז"ו, ד"ה ועשאוהו יום טוב, והשווה פירוש יפה ענף לתחילת הפתיחה. וראה דברינו בסוף הסעיף הבא.

72 על התפלגות הנוסחים של מדרש איכה רבתי ראה, לפי שעה, פ' מנדל, הסיפור במדרש איכה: נוסח וסגנון, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ג.

73 כפי שכבר הכיר א' מרכס, הנוסחים של שתי המהדורות הקיימות של מדרש איכה (נוסח הדפוסים מחד ונוסח כתב-היד שבמהדורת בובר מאידך) הם נציגים של שתי הוורסיות: נוסח הדפוסים שייך בעיקרו לוורסיה הקשורה לספרד, ונוסח כ"י בובר שייך לוורסיה שהייתה מוכרת

בנוסחן ובסגנונם, בשני מרכזים אלו דווקא; ובכל זאת, לנוחות הדיון להלן, נכנה את הוורסיות על פי האזורים של עדיהן המאוחרים: נוסח 'אשכנז' ונוסח 'ספרד'.⁷⁴ בכל עדי הנוסח השייכים לנוסח 'אשכנז' מופיעה הפסקה הראשונה של המשנה בלבד ('... לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים'), בדיוק כשם שהיא מופיעה בסוגיה הירושלמית; כנהוג במדרש זה דומה הסוגיה במדרש למקבילתה בתלמוד הירושלמי. עם ההבדלים הרגילים בין שני החיבורים.⁷⁵ אולם בכל עדי הנוסח השייכים לנוסח 'ספרד' שזורות בתוך הסוגיה השלמות מן הסוגיה הבבליית המקבילה, והנוסח הוגה בהתאם לסגנון המאמרים שם.⁷⁶ בנוסח זה מופיעים כל החלקים של משנתנו; מנוסחם ניכר, שאלה השלמות מתוך הענף הבבלי של המשנה.⁷⁷ ברם המפתיע בנוסח זה הוא, שחלקים א רב של המשנה אינם באים כאחד, אלא בשני מקומות שונים: חלק א מופיע בשלמותו בהתחלת הסוגיה, ואילו חלק ב נכנס עם הברייתא הבבליית תנא, וזה במקום השובר את הרצף ההגיוני של הסוגיה, בין שתי צלעותיה של שאלת הסוגיה. הרי לשונן של שתי הוורסיות לתחילת הפתיחה (ההשלמות בנוסח 'ספרד' — מן הענף הבבלי של משנה ותלמוד — באותיות מסוג שונה):⁷⁸

A. Marx, *Orientalistische Literaturzeitung* 55 (July 1902), ראה: pp. 293–296. בעבודתי הנזכרת (לעיל הערה 72) אישתי קביעה זו, והראיתי שהממצאים הפליאוגרפיים והקודיקולוגיים מתאימים לה בדיוק. אשר לנוסח מהדורת בובר לפתיחות ראה להלן הערה 78.

74 על טיב הפילוג בין הוורסיות ועל מקורו אדון, בעז"ה, במקום אחר. והשווה להלן הערה 83.

75 ראה אלבק, מבוא לבר"ר עמ' 66 ואילך; הנ"ל, 'מדרש ויקרא רבה', ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, ניר-ירוק תשי"ז, עמ' ל–לב.

76 כפי שכבר נזכר אצל א"ש רוזנטל, 'לשונות סופרים', נספח ב, יובל שי, רמת-גן תשי"ח, עמ' 322. והשווה דברי ז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 81; ובהערותיו של בובר, מדרש איכה רבתי על אחר. נוסחאות זרות אלו אינן רק הוספות מן הגיליון, אלא פעמים תוקנה הגרסה במדרש — אפילו מלים בודדות — על פי הסגנון של המקבילה בתלמוד הבבלי. הרושם הוא של עיבוד מכון של החומר הארץ-ישראלי על פי הבבלי; והשווה להלן הערה 83.

77 שא נא עיניך ולא 'שא נא עיניך בחור'; 'יהי רצון' חסר — ראה לעיל הערה 38), ואין לשער אפוא, כי נוסח מלא זה הוא המקורי, וכי הוא הושמט וקוצר בנוסח 'אשכנז'.

78 הנוסחים של שני הענפים מובאים כאן על פי בדיקה של כל עדי הנוסח של כל ענף; ראה להלן הערות 79, 80. אין שינויים משמעותיים בין עדי הנוסח השייכים לכל ורסיה במקום הזה מלבד מקום אחד בנוסח 'ספרד' (ראה להלן הערה 82). חשוב לציין, כי אין היום לפני חוקר הפתיחות למדרש איכה אלא נוסח אחד בלבד; שכן בכתב-היד שממנו העתיק בובר חסרות כל הפתיחות, והוא העתיק את נוסח הפתיחות מן הדפוסים. ברם הנוסח שהעתיק בובר הוא מן הדפוסים האחרונים, ונוסח זה כולל תיקונים שמקורם בהצעות תיקון של בעל פירוש מתנות כהונה (והוא הנוסח של כל הדפוסים מאז דפוס קראקא שמ"ז–שמ"ח; ראה אלבק, מבוא לבר"ר, עמ' 134–135). ואכן במקום הזה הציע בעל פירוש מתנות כהונה תיקון, ולפיו הוצמדו שני חלקי

נוסח 'אשכנזי'⁷⁹

נוסח 'ספרדי'⁸⁰

1	ר' זעירא פתח	
2	ויהי לאבל כנורי ועוגבי לקול בוכים	ויהי לאבל כנורי ועוגבי לקול בוכים
3	תמן תנינן אמר ר' שמעון בן גמליאל	תנינן רשב"ג אומ'
4	לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים	לא היו ימים טובים ליש' כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים
5	שבהן יוצאות בנות ישראל בכלי לבן שאולין כדי שלא לבייש את מי שאין לו	
6	וכל הכלים היו טעונים טבילה ובהן בנות ישראל יוצאות וחלות בכרמים	
7	בשלמא יום הכפורים יום סליחה וכיפור של ישראל	יום הכיפורים ניחא שכולו כפרה
8	יום שניתנו בו לוחות האחרונות	
9	תנא מי שאין לו אשה נפנה לשם	
10	ומה היו אומרות בחור שא עיניך וראה מה אתה בורר לך	
11	אל תתן עיניך בנוי תן עיניך במשפחה	
12	וכן הוא אומר צאנה וראנה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו	
13	ביום חתנתו וביום שמחת לכו ביום חתונתו זה מתן תורה	
14	וביום שמחת לכו זה בנין בית המקדש שיבנה במהרה בימינו	
15	אלא חמשה עשר באב מאי היא	כחמשה (עשר) באב למה

המשנה (עם הברייתא תנא ביניהם): כלומר, שורות 9–14 הועתקו ממקומן, והועברו לאחר שורה 6. תיקון זה מתבקש, כמובן; אך אין הוא מתועד כלל בעדי הנוסח של המדרש! וראה להלן.

79 ענף זה מתועד כאן בשבעה עדי נוסח. הנוסח המוצע הוא על פי כ"י פרמה פלטינה 2559 (דה-רוסי 1400).

80 ענף זה מתועד כאן בארבעה עדי נוסח: הנוסח מוצע על פי הרפוס הראשון (רפוס קושטא רע"ד [?]). בכל עדי הנוסח לענף זה מופיעה לכל הפחות תחילתו של חלק ב; על ההמשך (חלק ג של המשנה) ראה להלן הערה 82.

בין שנפרש את ההשלמה במקום הזה כפרי עיבוד מכיון ובין שנבין אותה כתוצאה של טעות סופר, שהכניס 'הערת גיליון' שלא במקומה,⁸¹ יש כאן עדות נוספת להצמדה של חלק ב אל הברייתא תנא דווקא, ולא אל חלק א של המשנה. לאור הצעתנו בסעיף הקודם ניתן לשער, כי לפני המגיה/המעבד של נוסח 'ספרד' של המדרש היה מונח תלמוד בבלי בשלב הביניים — שבו הופיע חלק ב לא בין המשניות (ואף לא הוכר כחלק מן המשנה), אלא ברצף התלמוד, בין הברייתא תנא ובין הברייתא יפפויות. המעבד של נוסח 'ספרד' השלים מן המשנה את חלק א; אולם חלקים ב ו-ג הושלמו מתוך רצף הגמרא, ובצורה זו הם הוצמדו לברייתא תנא, וכך הועברו אתה יחד כמקשה אחת לתוך נוסח המדרש.⁸² אם נכון הסבר זה, הרי יש בו כדי ללמד על מקורותיו של נוסח 'ספרד' של מדרש איכה; על כך אני מקווה לדון במקום אחר.⁸³

81 לכאורה הופעתו של הטקסט בשורות 9–14 בנוסח 'ספרד' היא תוצאה של הערת גיליון שנכנסה בטעות פנימה. אבל אפילו אם כן הוא, הרי ההצמדה של חלק ב לברייתא תנא וניתוקה של ברייתא זו מציטוט המשנה בשורות 4–6 מעידות על חוסר התלות של קטעים אלו בחלק א של המשנה מחד ועל קשר הדוק בין הברייתא תנא ובין חלק ב מאידך. גם ייתכן, שכל הקטע הזה הוכנס בכוונה תחילה בידי המעבד במקום הזה דווקא, מעין 'הערה' להוספה האחרת שהכניס המעבד על פי נוסח הבבלי — 'יום שנתנו בו לוחות האחרונות' (שורה 8). ראה המיוחס לרש"י למשנה, המפרש את הדרשה בסוף חלק ג של המשנה בהקשר של יום הכיפורים; והשווה פירוש הרשב"ם לבבלי ב"ב קכא ע"א ופירוש עין יעקב לתענית על אחר. אלא שגם במקרה הזה ראוי היה להביא את הדרשה בלבד; ואין להבין את סיבת הציטוט של חלק ב (וכל שכן של הברייתא תנא) אלא אם כן נניח, שראה המעבד/המגיה את כל החלקים כמקשה אחת — ממש כמו ששיערנו לגבי הנוסח שבכ"י וטיקן 134 לעיל!

82 בנוסח הדפוס המופיע כאן נרשמים חלקים ב ו-ג יחד, וכך בכ"י אחד שנוסחו קרוב מאוד לנוסח הדפוס לאורך כל המדרש. ברם, בשאר העדויות נקטע הקטע באמצע חלק ב או בסופו, וחלק ג אינו מתועד במפורש. אך מכל מקום יש להניח כי חלק ג צוטט גם הוא בתוך התוספת במקורה, שכן נראה שבגללו הובאה התוספת כולה (עייני בהערה הקודמת). מאלף במיוחד הנוסח של עד אחד השייך לנוסח 'ספרד' (כ"י קיימברידג' Add. 495, המראה במקרים רבים נוסח מקורי יותר משאר העדויות); שורה 10 מופיעה שם כך: 'ומה היו אומרות בחור שא עיניך ביופי' >! < כו' גרסינן במשנה תענית' — ומשם חסר עד שורה 14 ועד בכלל. ההערה עצמה נובעת, כנראה, מיד סופר שהכיר את חלק ב כחלק מן המשנה; אולם, הנוסח 'ביופי' אינו מנוסח המשנה, אלא הוא נוסח הברייתא הבבליית יפפויות (וכך הגרסה של ברייתא זו בקטע גניזה ENA 1489/25, בכ"י מינכן 140 ובכ"י ואטיקן 134: 'תנו עיניכם ביופי'). מכאן עדות נוספת לכך שחלק זה (עם חלק ג? — ראה לעיל) נשאב מנוסח התלמוד הבבלי דווקא, שם הופיע לפני הברייתא יפפויות (ואחרי הברייתא תנא), והועתק יחד אתן כמקשה אחת. בשלב מסוים נפל שיבוש של השמטה מחמת הדומות, כנראה, מעיניך' של חלק ב לעיניכם' של הברייתא יפפויות, ולאחר מכן נקטע הקטע על ידי מעתיק. אם כן, ייתכן שנוסח הדפוס, מאמצע שורה 10 עד שורה 14, הוא שחזור מאוחר של ה'גרש' (מתוך המשנה), וכך נעדר ההמשך.

83 עיון משווה בין שני הנוסחים של המדרש מגלה, כי נוסח 'ספרד' משקף לעיתים קרובות נוסח מעובד, המושפע ממקבילות מן התלמוד הבבלי וממקורות אחרים. הדוגמה המוצעת כאן עולה בקנה אחד עם קביעה זו, והיא רומזת למקורותיו של נוסח זה; ואין כאן מקום להאריך.

הצעתנו, כי המשנה האחרונה במסכת תענית הסתיימה במקורה בסוף חלק א מביאה לידי הבנה חדשה במאמרו של רבן שמעון בן גמליאל, שכן מאמר זה מתפרש כעת בלי קשר לרקע הרומנטי של מחולות הבנות המוזכר בחלק ב. ניתן לשחזר את דברי רשב"ג כך:⁸⁴

לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים
שבהם בני ירושלם יוצאין בכלי לכן שאולים
ובנות ירושלם יוצאות וחולות בכרמים.

כך — ותו לא. לפי קריאה פשוטה של המאמר מוזכרים המחולות, כמו 'כלי הלבן' של הבנים, בתור סימן לשמחה שהייתה נהוגה באותם הימים. ולא כגורם לשמחה זו.⁸⁵ לפי זה לא הייתה כוונתו של רשב"ג להסביר את מקור השמחה של אותם ימים, אלא להביא דוגמה ממנהגי ירושלים — וירושלים דווקא (כדרכו!)⁸⁶ — ולהדגיש את שמחת העם בעיר זו בימים הללו. מן הסתם, לא צריך היה רשב"ג לתת טעם לשמחה, משום שאופיים של הימים ההם היה ידוע לכול. האם ניתן להצביע על אירועים בירושלים המתאימים לתיאור המובא כאן?

אירוע אחד בלבד קשור לחמישה עשר באב במקורות הקדומים, והוא קרבן העצים: במשנה תענית ד, ה נזכר יום זה כאחד הימים שבהם הביא העם קרבן עצים לבית המקדש; וכן נזכר קרבן העצים במפורש במגילת תענית ליום טו באב. יתרה מזו: כפי שהוכיח י"נ אפשטיין, המסורת הקדומה המשתקפת במשנה תענית שם

84 השמטתי את הפסקאות המפרשות שנוספו מן הסתם אגב עריכת המאמר במשנה; כך גם דעתו של מלטר (מסכת תענית, עמ' 122). על תוספת הפסקה 'שלא לבייש' וכו' ראה המקבילה בבבלי פסחים פב ע"א ובכתובות נד ע"ב.

85 דוגמאות רבות למחולות (ובייחוד מחולות של בנות) כאות לשמחה מצויות במקרא ובמקורות אחרים. על מחולות במקרא ראה אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, ערך 'מחול', עמ' 788–792, ובייחוד עמ' 789. והשווה במיוחד את המקראות המקשרים את מחולות הנשים עם חג דתי או עם תשכחות לאל: שמ' לב, יט (והשווה שם פסוק ה); שופ' כא, יט–כא; יר' לא, ג–ה; ועיין גם תה' קמט, ג; קנ, ד; ועוד. על מחולות בכלל השווה מ"ש גשורי, 'המחול והריקוד בישראל ובעמים', מחניים מח (תש"ך), עמ' 40–47, ובייחוד עמ' 43–46. על בגדים לבנים כאות לשמחה ראה המאמר הידוע בירושלמי ר"ה א, ג (נז ע"ב): '...לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחין זקנם ואוכלים ושוחים ושמים...'; והשווה להלן הערה 94.

86 כידוע הזכיר רבן שמעון בן גמליאל (השני) פרטים רבים הקשורים לירושלים בימי הבית שני; השווה משנה שבת א, ט; תוספתא ברכות ד, ט–י (מהד' ליברמן, עמ' 20; והשווה המקבילות במדרש איכה ד, ב ובבבלי ב"ב צג ע"ב); תוספתא ערכין א, יג; ב, ו. לדעתו של מלטר (מסכת תענית, עמ' 123) מדובר בר' שמעון בן גמליאל הראשון, אך אין הדבר נראה. וראה להלן הערה

הכירה את יום טו באב כיום האחרון בלוח השנה שבו חגגו את חגיגת קרבן העצים; יום זה הוא, כלשונו, 'חג העצרת של קרבן העצים, ולפיכך היה זה חג עממי'.⁸⁷ אופיו העממי של חג זה מודגש במקורות ונרמז גם אצל יוספוס, המזכיר את קרבן העצים בקשר ליום זה.⁸⁸ אין ספק, שהבאת העצים על ידי העם מלווה הייתה בשמחה מיוחדת, כפי שניתן ללמוד מן המקורות, שבאופן קבוע כורכים יחד את קרבן העצים ואת הבאת הביכורים — שלותה, כידוע, בטקסיות מיוחדת ובשמחה גדולה.⁸⁹ גם ביום הכיפורים הייתה הזדמנות לשמחה, בעיקר לאחר שהשעיר נשלח למדבר ונודע לכול, שנשלח לעם. הד לכך אנו שומעים מן המשנה המפורסמת (יומא ז, ד):

87 ראה מגילת תענית (מהד' ליכטנשטיין, [1931–32] *HUCA*, 8–9), עמ' 331–333, (= עמ' 75–77 של המאמר; להלן נצטט לפי דפי המאמר), והשווה דברי המהדיר שם, עמ' 12–15. על המשנה בתענית ראה: J.N. Epstein, 'Die Zeiten des Holzopfers', *MGWJ* 78 (1934), pp. 97–103 = 'זמן עצי כהנים', מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 1–5 (נצטט מן המקור האחרון, וראה שם, עמ' 4). והשווה סיכום דבריו: הנ"ל, מבואות לספרות התנאים (לעיל הערה 1), עמ' 221–222. אך השווה דברי ההשגה של ספראי, העלייה לרגל, עמ' 220–224.

88 ראה מלחמות היהודים, ב, יז, ו (סעיף 425) על ראשית המרד הגדול בקיץ של שנת 66. לפי יוספוס חל החג ביום י"ד באב; אך מן הסתם כיוון לטו באב, וניתן לתרץ את דבריו באופנים שונים. ראה ספראי, שם, עמ' 230 הערה 36.

89 הביכורים וקרבן העצים מוזכרים יחד בהרבה מקורות, החל מן המקרא. ראה נחמיה י, לה–לו; מגילת תענית, שם (לעיל הערה 87); משנה תענית ד, ה (והשווה משנה תענית ד, ד, על ביטול מעמדות בימים של קרבן עצים); תוספתא ביכורים ב, ט; ותרגום לאיכה א, ד. וראה אצל החוקרים האלה: אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 3 והערה 14; ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 848–849; ספראי, העלייה לרגל, עמ' 223. על השמחה בהבאת הביכורים מעידות המשניות בביכורים פרק ג (ושם: 'החליל מכה לפניהם'!); השווה פילון (על המצוות, ב, רטו ואילך), הקורא לכל התקופה של הבאת הביכורים — מחג השבועות עד חג הסוכות — 'חג הטנא'; וראה ח' אלבק, 'מבוא למסכת ביכורים', ששה סדרי משנה: סדר זרעים, עמ' 308 (וראה הערה 6 שם). אותם ביטויים של שמחה היו נהוגים בזמן הבאת קרבן העצים, כפי שעולה מתוספתא ביכורים ב, ט (לפי הנוסח שהציע ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 849–850): 'זמן עצי כהנים ועם... טעונין לינה, היו מתעסקין בהן כדרך שמתעסקין בבכורין' (עיין במבואות הראשונים המוזכרים אצל ליברמן שם; השווה ספרי דברים קלד [מהד' פינקלשטיין, עמ' 190–191]). יש לציין גם את המקום החשוב שפתס חג קרבן העצים אצל כת ים המלח. אנשי הכת ערכו חגיגה בת שישה ימים, אם כי לא באב אלא באלול; ראה: מגילת המקדש, עמודים כג–כה (השווה י' ירין, מגילת המקדש, ירושלים תשל"ז, חלק א, עמ' 99–106, ובעיקר עמ' 103–104; וראה: J. Maier, *The Temple Scroll*, Sheffield 1985, pp. 82ff. על קריאות שונות בקטע זה ראה: B. Jongeling, 'A propos de la Colonne XXIII du Rouleau du Temple', *Revue de Qumrân* 10 [1981], pp. 593–595; M.O. Wise, 'A New Manuscript Join in the "Festival of Wood Offering"', *JNES* 47 [1988], pp. 113–121; מגילת המקדש, עמ' מג שו' 3–4 (ירין, שם, ב, עמ' 128) — שם מוזכר חג קרבן העצים עם ימי הביכורים; והשווה קטע שפרסם א' קימרון: E. Qimron, 'Times for Praising God: A Fragment of a Scroll from Qumran (4Q409)', *JQR* 80 (1990), pp. 341–347

יום טוב היה עושה <הכוהן הגדול> לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן המקדש.⁹⁰ שני הימים האלה — אחד מקורו בתורה ואחד מקורו במנהגי העם — קשורים קשר הדוק לבית המקדש, ובשניהם השתתף כל העם בירושלים (ורבים באו בוודאי מחוץ לעיר).⁹¹ ומוזה מתברר המסר העיקרי של רבן שמעון בן גמליאל, שכן דווקא בשני הימים האלה בלט במיוחד הקשר ההדוק של העם — כל העם — לבית המקדש.⁹² קשר זה התבטא בשמחה גדולה, עממית וספונטאנית, אשר סימניה החיצוניים היו הבגדים הלבנים (של הבנים בלבד?) והמחולות של הבנות.⁹³ ייתכן שבהזכרת כלי לבן יש רמז נוסף לקשר לבית המקדש, שהרי ממקורות חיצוניים אנו למדים, שבאי בית המקדש בימי הבית השני לבשו בגדים לבנים לפני כניסתם למקדש.⁹⁴

בירור משמעות מאמרו של רשב"ג מבהיר גם את מיקומה של משנה זו (חלק א בלבד!) כ'סיום בדבר טוב' למסכת תענית: לאחר המשניות המספרות על האירועים

90 השמחה ביום הכיפורים הייתה מוכנת מאלה לבעל הסוגיה למשנתנו בשני התלמודים. אמנם קשה לתאר את מחולות הבנות בכרמים בו ביום, וייתכן שאלה מובאים, כמו 'כלי לבן' של הבנים, כאות לשמחה הכללית (אך שמא רקדו במוצאי היום? ראה ארנטריו, לעיל הערה 7). השווה אנציקלופדיה מקראית, כרך ג, ערך 'יום הכיפורים', עמ' 598–599; וראה ספראי, העלייה לרגל, עמ' 198–200.

91 ראה ספראי, שם; והשווה דברי יוספוס בהערה הבאה. וראה דברי הראשונים המובאים אצל ליברמן, תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 849.

92 כמו שהראה אפשטיין (מבואות לספרות התנאים, עמ' 4–5), רוב המקורות מדגישים את מספרם הגדול של משתתפי חג קרבן העצים. יוספוס: 'אשר בו נהג כל העם להביא עצים...'; מגילת תענית: 'כל איש דיהוי עלוהי אעין או בכורין' (השווה המקבילה בירושלמי פסחים ד, א [ל ע"ג]; חגיגה ב, ד [עז ע"א]; מגילה א, ו [ע ע"ג]); והשווה משנה תענית ד, ה: 'וכל מי שטעה בשבטו'. וראה הר"איה היפה שמביא אפשטיין מדברי יוספוס, שהיה עם רב בירושלים ביום זה: 'שאלמלא כן לא היו יכולים הסיקריקין להזדנב בהזדמנות זו', כדברי יוספוס שם. לפי הפירוש הזה מדייק רשב"ג בלשונו באמרו 'בני ירושלים', 'בנות ירושלים' (שלא כמו מלטר, מסכת תענית עמ' 122)! וכך אמנם פירשו כמה חוקרים את משנתנו. ראה ח' אלבק, ששה סדרי משנה: סדר מועד, עמ' 344, והשווה בהשלמות שם, עמ' 497; 'היינמן, שיעורים במשנה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 76–78; 'רוזנטאל, 'על המחולות', סיני עג (תשל"ג), עמ' רל–רלג; והשווה צ"א סלושץ, 'חמישה עשר באב במקורותינו', שמעתין 82 (תשמ"ה), עמ' 51–58. השווה גם ספראי, העלייה לרגל, עמ' 220–224. אולם דומה, כי כבר בתקופת האמוראים נשכח הטעם העיקרי של יום זה, כמו שמעידות תשובות האמוראים (מן הדור השלישי והרביעי של אמוראי ארץ-ישראל) בסוגיות התלמודיות לתענית ד, יא (אף שגם עניין קרבן העצים נרמז שם — בירושלמי: 'שבו זמן קיצה יפה לעצים'; בבבלי: 'יום שפסקו לכרות עצים למערכה', והשווה דברי ר' אליעזר הגדול שם!).

93 ראה לעיל הערה 85; והשווה בהערה הבאה.

94 כך עולה מקטע פפירוס אוקסיריני (Oxy. I. Pap. 840v): ראה: A. Buechler, 'The New Fragment of an Uncanonical Gospel', *JQR*, O.S. 20 (1908), pp. 330ff. 'עמ' 336; והשווה ספראי, העלייה לרגל, עמ' 143–144. (תודתי לפרופ' מנחם קיסטר, שהסב את תשומת לבי למקור הזה.)

הטרגיים, המגיעים לשיאם בחורבן בית המקדש, ולאחר הדיון בסימני האבלות הנהוגים בידי העם בתשעה באב כזכר לאירועים אלו, מזכיר רשב"ג את השמחה המיוחדת של העם בימים שבית המקדש היה קיים ואת סימניה העיקריים.⁹⁵ אין סיבה להטיל ספק באמתות ההיסטורית של מנהגי העם המשתקפים במאמרו של רשב"ג. אולם בנוגע לחלק ב של המשנה יש לפקפק: כלום בכל מקרה אמרו הבנות — בטקסיות רבה — 'פורמולות' מעין אלה?⁹⁶ אמנם ייתכן, שפסקה זו רומזת למסורת עממית היסטורית שהייתה קשורה עם חגיגות דומות של מחולות הבנות; אך לדעתי אין לקשור את המאמר הזה בהכרח למאמרו של רשב"ג ולמציאות המתוארת שם, ואין ללמוד ממנו על סיבת השמחה המתוארת בידי רשב"ג.⁹⁷ גם זיקתה של הדרשה בחלק ג למשנתנו וסיבת הבאתה כסיום הסוגיה בתלמוד הירושלמי מתבררות בעקבות המשמעות שגילינו במשנה זו: כפי שמוכח מן המקורות המקבילים, הדרשה התנאית הקדומה פתרה את הפסוק משיר השירים בהקשר של השמחה המיוחדת בזמן חנוכת המשכן;⁹⁸ בהקשרה החדש מועברת הדרשה לעניין של בית המקדש, ובכך היא נקשרת לא רק לסיפא של המשנה (שם היא מוצאת קשר לשוני: 'בנות ירושלים יוצאות' — 'צאינה וראינה בנות ציון'), אלא גם לרעיון המרכזי של המשנה כולה — שמחת העם בבית שהשכינה שוכנת בו.⁹⁹

95 וכך קשור ה'סיום בדבר טוב' קשר הדוק לאירוע הנרמז במשניות הקדומות, הוא חורבן בית המקדש. ראה אפשטיין. מבואות לספרות התנאים, עמ' 166, המשער שכל המשניות בסוף מסכת תענית, ממשנה ו והלאה, ממשנת רשב"ג הן. לפי זה משמש מאמרו של רשב"ג סיום ליחידה זו בלבד. ייתכן שהרצון ליצור סיום נאה למסכת כולה גרם להיווספות של חלקים ב-ר-ג לסדר המשנה בשלב המאוחר, כפי שהוצע לעיל בסעיף ב.

96 כך אמנם שיערו חוקרים אחרים; ראה לעיל הערה 5. אך השווה ההערה הבאה.

97 יש לציין, כי דיבור ההצעה מה היא אומרות אינו מופיע עוד במשנה, מלבד סוכה ד, ה' (בשעת פטירתן מה הן אומרים'), ושם הוא אינו מעיקר המשנה, אלא כרייתא בבליית; ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 928-929, 952; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 871, פירוש לשורות 5-6, ד"ה 'ברם', ועמ' 861, סד"ה 'זגירת כ"ע'. גם כאן נראה לי שתפקידו של חלק ב, כהערה המלווה את חלק א ומפרשת אותו, רומז על כך, שתוספת הוא לעיקר המשנה. ראה המקורות המובאים לעיל בהערה 9.

98 גם מסגנונה של הדרשה ניכר, שהיא מוסבת על הלימוד הכללי של חלק א של משנתנו, שכן הלשון וכן הוא אומר (שאינו מופיע במשנה מלבד תוספת בסוף מסכת קידושין] ראה אפשטיין. מבוא לנוסח המשנה, עמ' 977) גיל בירושלמי ובמדרשים כציון לדרשה על פסוק, המלמדת אותו עניין שאך זה נלמד. בדרשה זו מודגשת השמחה ב'מלך' שהשלום שלו' (ראה ספרא שמיני, מכילתא דמילואים, טו-טז); וכך אין משמעה של הדרשה חורג מן המסר הכללי של המשנה: שניהם מדגישים את שמחת העם באל ובמקדשו. זהו גם המסר העיקרי של הדרשה המסיימת את הסוגיה הבבליית למשנתנו (ראה לעיל ליד ציון הערה 26; והשווה על הדרשה המקבילה במקורות ארץ-ישראליים: ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' ט; הניל, יוונים ויוונות בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 160; הניל, 'קלס קילוסין', עלי עין — ספר היובל לש"ז שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 81 הערות 51, 52). לפי זה נוסח הדרשה

עתה ניתן להבין על כוריו גם את תפקידה של המשנה בפתיחה ל"ג שבמדרש איכה: יש להניח, שהפתיחה המקורית כללה את מאמרו של רשב"ג בלבד, בלי הסוגיה התלמודית.¹⁰⁰ בפתיחה זו נקשר הפסוק מאיוב לעניין בית המקדש וחורבנו על ידי 'פיתרתו' בקשר למציאות המתוארת באיכה א, א. קשר זה נעשה הדוק דווקא בעזרת מאמרו של רשב"ג, המדגיש, כדברינו, את שמחת העם בבית המקדש. בעזרת המאמר נקבע, כי הכינור והעוגב שבפסוק רומזים אל המחולות והשמחה של העם בירושלים ('עיר רבתי עם') בזמן שבית המקדש היה קיים. רגשות אלו מושווים אל הרגשות של אבל וקול בוכים על חורבן בית המקדש ועל העיר שעתה היא יושבת כדד; ובכך מודגש ביתר עוז גודל האבדון.¹⁰¹

1

לסיכום: בהשקפה ראשונה נראה היה לומר, שסיבת השמחה של טו באב ושל יום הכיפורים המוזכרת במשנה האחרונה במסכת תענית, כפי שהיא מוצעת בנוסחאות המודפסות, קשורה במחולות הבנות, המוצגים בהקשר רומנטי, וכי עניין השידוכים היה בין המרכיבים העיקריים של שמחת היום. הסבר זה יכול להניח את הדעת בנוגע לטו באב, אך קשה להלמו עם אופיו של יום הכיפורים. קושי נוסף במשנה הוא הקשר בין המאמר של רשב"ג ובין הדרשה לפסוק משיר השירים: למרות ניסיונות של מפרשים לקשר בין השמחה במתן תורה ובבניין בית המקדש, המוצגת בדרשה, ובין שמחת יום הכיפורים, הנזכרת במאמר, נראים הדברים רחוקים ואינם מיושבים. בדיקה טקסטואלית של המשנה גילתה, כי במקור לא נשנה המאמר של רשב"ג

שבמשנה (= הברייתא שבסוף סוגיית הירושלמי) מאוחר לנוסח הדרשה המקבילה בספרא ובסדר עולם; והשווה גוטליב (לעיל הערה 9), עמ' 5, 10 ואילך.

100 אני משער שבשורשה של הפתיחה, כפי שהיא נמסרה במדרש איכה, מונחת פתיחה קדומה, שנכללו בה הפסוק מאיוב, מאמרו של רשב"ג והפסוק מאיכה. (יש לפקפק בשיוך הפתיחה לר' זעירא; ציין זה חסר בכל עדי הנוסח של נוסח 'אשכנז' של המדרש). כידוע, הפתיחות הקדומות קצרות יחסית (השווה הפתיחות שבבראשית רבה), ולרוב אינן כוללות אלא חוליה אחת קצרה המקשרת בין שני פסוקים. ראה אלקב, מבוא לבר"ר, עמ' 17; 'י' היינימן, 'פתיחתאות של תנאים ותכונותיהן הצורניות', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 121 ואילך. ייתכן, שכבר בזמן עריכת הפתיחה במדרש איכה סופחה הסוגיה התלמודית למשנה המצוטטת שם; ושמא רק כך נוצרה האסוציאציה (הדחוקה מעט) מסוף הסוגיה בין תשעה באב ובין ט"ו באב (השווה לעיל ליד ציין הערה 71).

101 עיין גם פירוש יפה ענף על אתר (אם כי הוא מסתמך על נוסח הדפוס). רגשות האבל נתחדדו במיוחד, כנראה, בימים של קרבן העצים, שהיו זכורים לטוב. על כך יש לנו עדות מפורשת בתוספתא תענית ג, ו (מהד' ליברמן, עמ' 338): 'אותן ימים אסורין בהספד ובתענית, בין משחרב הבית ובין עד שלא חרב הבית. ר' יוסה אומר: משחרב הבית מותרין, מפני שאכל הוא להם'. הכוונה כאן היא דווקא לימי קרבן העצים שנמנו במשנה תענית ד, ה, כפי שהוכיח ש' ליברמן (ראה תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 1111-1113; והשווה המקורות שהביא שם: ירוש' תענית ד, ו [סח ע"ב]; בבלי ר"ה יט ע"ב; והסכוליון של מגילת תענית, עמ' 77).

עם ההסבר הרומנטי של מחולות הבנות. ובלא מרכיב זה מתפרשים מחולות הבנות באופן טבעי — כמו הבגדים הלבנים הנזכרים — כסימן לשמחה של אותם ימים, ולא כסיבתה. מאידך גיסא, לפי העדויות מתקופת בית שני ומזמן מאוחר יותר מוזכר טו באב בקשר עם אירוע משמח אחר, הוא קרבן העצים, שהובא לירושלים בשמחה בהשתתפות קהל גדול מאוד. מכאן מתברר המסר העיקרי של רשב"ג: בימים הנזכרים בלט במיוחד הכבוד הגדול שרחש העם כולו כלפי בית המקדש, ואשר התבטא בביטויים מסורתיים של שמחה עממית. מסר זה משתלב יפה בתוך ההקשר של המשניות האחרונות של מסכת תענית, הדנות בסימני האבלות של העם על חורבן בית המקדש. בהקשר זה משתלבת יפה גם הדרשה, המציינת אף היא את שמחת העם ('וביום שמחת לבו') בהקמת המשכן ובבניית בית המקדש; וראויה דרשה זו לסיים את המסכת, בהבעת תקווה לשובה של שמחה זו במהרה בימינו.

הבדיקה הטקסטואלית של המשנה העלתה גם תמונה מאלפת של גלגולי הנוסח של חלקי המשנה בענפים השונים ושל השפעתם ההדרית. כפרט מצאנו עדות לתהליך של הכרה הדרגתית בחלקים ב-ו-ג של משנתנו, והצבענו על שלב-ביניים בגרסת התלמוד הבבלי, שבו נכנסו חלקים אלו לתוך רצף הגמרא (ממסורת ארץ-ישראלית קדומה?) בלא שהוכרו כחלק מן המשנה ה'רשמית'. ייתכן שגרסה זו של הבבלי הייתה מונחת לפני העורכים המאוחרים של רוסיה אחת (מעובדת) של מדרש איכה, שבה מוצעים חלקים אלו בנפרד מעיקר המשנה (חלק א). וכך, תוך התחקות אחר שורשי המשנה, עלה בידינו להאיר את מאמרו של רשב"ג הן בהקשריו ההיסטוריים והן בהקשריו הספרותיים — בגלגוליו בין שוני המשנה, גורסי התלמוד ועורכי המדרש.

נספח: נוסח הפסקאות של המשנה בעדי הנוסח של התלמוד הבבלי

להלן הפסקאות ממשנתנו הכלולות בסוגיית הבבלי כפי שהן מופיעות בכל עדי הנוסח:¹⁰²

קבוצה ראשונה

גטינגן 3

- (א) — — — — —
(ב) בכלי לבן שאולים
(ג) כל הכלים טעונין טבילה
(ד) בנות ירושלם יוצאות וחלות בכרמים
(ה) מה הן אומרות

102 השווה לעיל בטבלה (שבסעיף ב); וראה לעיל הערה 18 על חלוקת הפסקאות בין הסוגיות. ציינו המקומות שבהם מופיעה המשנה במלואה 'במקומה' לפני הסוגיה בהערה בסוגריים מרובעים; במקרים אלו אין, כרגיל, פסקה נוספת לתת-סוגיה (א). קו מרוסק מסמן את המקומות

רטיקן 134

- (א) א' רשב"ג לא היו ימים טובי' כו'
 - (ב) שבהן בנות ישר' יוצאות
 - (ג) כל הכלים טעונין כו'
 - (ד) ובנות ישר' יוצאות וחולות
 - (ה) ומה הן אומרות לו בחור שא עיניך ורא' מה אתה בורר לך
- אל תתן עיניך בנוי תן עיניך במשפחה

מינכן 95

- (א) אמ' רשב"ג
- (ב) שבהן בנות ישראל
- (ג) וכל הכלים
- (ד) ובנו' ישראל
- (ה) וכך היו או'

- עין יעקב (דפוס ראשון, שאלוניקי רע"ו)
- (א) [כל המשנה (חלקים א, ב, ג)]
 - (ב) פיס' שבהם בנות ישראל יוצאות וכו'
 - (ג) כל הכלים טעונין טבילה
 - (ד) פיס' ובנות ישראל יוצאות וחלות בכרמים
 - (ה) ומה הן אומרות בחור וכו'

גיליון מינכן 140

- (ה) מה הן אומרות וכו'

קבוצה שנייה

Add. 1009 קיימברידג'

- (א) מתני' רשב"ג אומ' לא היו להם לישראל ימים טובים וכו'
- (ב) שבהן בנות ישראל יוצאות בכלי לבן שאולין
- (ג) כל הכלים טעונין טבילה
- (ד) בנות ישראל יוצאות במחולות בכרמים

שיש בהם חסר בכתב-היד עצמו; השלמות משוערות הוקפו בסוגריים מזויים. היעדרה של פסקה לתת-סוגיה (ה) (לפני הברייתא הכללית יפסיות) בכל עדי הנוסח של הקבוצה השלישית הוא ודאי (מלבד כ"י מינכן 140 — ראה להלן הערה 106). יש לשים לב במיוחד לנוסח 'המלא' של הפסקאות בקבוצה השלישית, לעומת אלה שבקבוצה הראשונה; ביחד הן כוללות את המשנה כולה.

- (ה) תנו רבנן יפפיות שבהן מה היו אומרות
<בחור> שא נא עיניך וראה מה אתה בורר לך
שאינ אשה אלא ליופי¹⁰³
מיוחסות שבהן <מה היו> אומרות
בחור תן עיניך למשפחה שאין אשה אלא לבנים
וכן הוא אומר
צא ינה וראינה בנות ציון במלך שלמה
בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת <לבו>
ביום חתונתו זו מתן תורה
וביום שמחת לבו זה בית המקדש שיבנה במהרה בימינו

בבלי דפוס פיזור¹⁰⁴

- (א) מתנ' אמ' רבן שמעון בן גמליאל לא היו ימים טובי' לישראל כחמשה עשר באב
וכיום הכפורים
(ב) שבהן בנות ירושלם כו'
(ג) כל הכלים טעונין טבילה
(ד) בנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים
(ה) דפוס פיזור: מיוחסות שבהן אמ' היו אומרות בחור וכו'.
דפוס ונציה: מיוחסות שבהן היו אומרות בחור וכו'.

קבוצה שלישית

¹⁰⁵JTS ENA 1489/25

- (א) [כל המשנה (חלק א)]
(ב) — בנות יש' יוצאות בכלי לבן שאולין שלא לבייש את — — — — — נו לו
(ג) — — — — — טעונין טבילה
(ד) — — — — — אל יוצאות וחולות בכרמים

103 נראה שתחילה היה כתוב לנוי, ונמחק ונכתב עליו ליופי.

104 על תלותו של דפוס ונציה רפ"א בדפוס פיזור (רע"ד [?]) ראה דקדוקי סופרים למסכת תענית, מבוא, עמ' 3; רוזנטל, 'נוסח ארץ-ישראל...' (לעיל, הערה 14), עמ' 86; מ"צ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מסכת סוכה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"ט, עמ' ט-ע. במקרה שלנו זהים שני הנוסחים זהות כמעט מוחלטת בפסקאות, מלבד ה'פסקה' האחרונה: מדפיסי דפוס ונציה השמיטו את הגרסה הקשה אמ' שבפסקה של דפוס פיזור; אולם גרסה זו נראית כתיקון של מה (השווה לגרסת כ"י קיימברידג' Add. 1009; וראה הדיון להלן בסוף הנספח).

105 כתב-היד קרוע במקום הזה; אבל ראה לעיל הערה 37 על המסקנה שלא הייתה פסקה לתת-סוגיה (ה) בכתב-היד. למרות המצב הגרוע של הקטע נראה, כי חלק א בלבד של המשנה רשום לפני תחילת הסוגיה; ראה על חשיבותו של ממצא זה לעיל הערה 36.

JTS ENA 2077/8

- (א) — — — — —
- (ב) — — — — —
- (ג) כל הכלים טעונין טבילה
- (ד) בנות ירוש' יוצאות וחלות בכרמים

אוקספורד 2828/22

- (א) — — — — —
- (ב) פיס' שבהן בנות יש' יוצאות בבגדי לבן השאולין כדי שלא לבייש את מי שאין לו
- (ג) פס' כל הכלים טעונים טבילה
- (ד) פיס' ובנות יש' יוצאות וחלות בכרמים

בודפשט 16

- (א) [כל המשנה (חלקים א, ב, ג)]
- (ב) יום שבו בנות ירוש' יוצאות בכלי לבן וג'
- (ג) כל הכלים טעונין טבילה
- (ד) בנות ירוש' יוצאות וחלות וג'

מינכן 140¹⁰⁶

- (א) מתני' רבן שמעון בן גמליאל אומ' לא היו ימים טובים לישראל וכו'
- (ב) שבהן בנות ישראל יוצאות בכלי לבן שאולין כדי שלא לבייש את מי שאין לו
- (ג) וכל הכלים טעונין טבילה
- (ד) שבהן בנות ישראל יוצאות וחלות בכרמים

אוקספורד 366

- (א) [כל המשנה (חלקים א, ב, ג)]
- (ב) שבהן בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולין שלא לבייש את מי שאין לו
- (ג) כל הכלים טעונין טבילה
- (ד) ובנות ישראל יוצאות וחלות בכרמים

JTS ENA 84

- (א) [כל המשנה (חלקים א, ב, ג)]
- (ב) שבהן בנות ישראל יוצאות וג'

106 אין לדעת, אם התקיימה פסקה לתת-סוגיה (ה) בכתב-יד זה, שכן יש בו השמטה מפני הדומות; ראה לעיל הערה 37.

- (ג) כל הכלים טעונין טבילה
(ד) ובנות ישראל יוצאות וחולות בכרמים

פסקה לחלק ב של המשנה בכ"י וטיקן 134

הפסקה האחרונה בכ"י וטיקן 134 יוצאת דופן באורכה לא רק בהשוואה לאותה פסקה בשאר העדים, אלא גם בהשוואה לפסקאות מחלק א של המשנה הרשומות לפני כן בכתב-היד עצמו, שכולן רשומות בקיצור. פסקה זו מיוחדת הן בצורת כתיבתה בכתב-היד והן בנוסחה: בכתב-יד זה נהג הסופר לסמן כל פסקה וכל ברייתא על ידי רווח וסימן גרפי לפנייה ואחריה; וזאת אפילו במקומות שהפסקה מתחילה בראש שורה. לא זו בלבד, שהמלים ומה הן אומרות עומדות בראש שורה בלי רווח ובלי סימן, אלא האות הראשונה (הווי"ו של ומה) נכתבת בסוף השורה הקודמת כהמשך לברייתא תנא; והדבר מעיד, כי הסופר הבין את הפסקה כהמשך לברייתא זו. הבנה זו מקבלת אישור מנוסח הפסקה: המלה לו, המופיעה רק כאן, יכולה לרמז לברייתא תנא בלבד, ולא לחלק א של המשנה.¹⁰⁷

פסקה לחלקים ב-ג של המשנה בקבוצה השנייה

ה'פסקה' מחלק ב של המשנה המופיעה בדפוסים היא שריד מן הברייתא הארוכה המופיעה בכ"י קיימבריג' Add. 1009.¹⁰⁸ 'ברייתא' זו¹⁰⁹ מורכבת מחלקים ב-ג של המשנה ומן הברייתא הבבלית יפפיות (המופיעה בכתב-היד מיד לאחר מכן, בנוסח הקרוב לזה שבשאר עדי הנוסח של הבבלי). יש דמיון בין נוסח הברייתא ובין הנוסח המופיע בפירוש הרמב"ם למשנתנו;¹¹⁰ וניתן לשער, כי נוסח מעין זה היה מונח בתלמוד הבבלי לפניו.¹¹¹

107 ראה לעיל הערה 62 וכדין שם.

108 ראה לעיל הערה 104.

109 היא מוצעת על ידי המונח תנו רבנן; וראה לעיל הערה 54.

110 ראה פירוש הרמב"ם למשנה (מהד' קאפח, ירושלים תשכ"ד), עמ' שמב-שמג: 'ואהל אלג'מאל (= יפפיות) מנהן כאן יקולן "שא נא עיניך וראה מה את בורר לך שאין אשה אלא ליופי", ואהל אלשרף (= מיוחסות) אד'א לם יכן להן פי אלעין חט' יקולן "אל תתן עיניך בנואי אלא תן עיניך במשפחה שאין אשה אלא לבנים". נראה כי כוונת הרמב"ם לפרש את המשנה — המונחת לפנינו בנוסחה הארץ-ישראלית (ראה בהערה הבאה) — כך ששתי האמרות של הבנות נאמרות בפי שתי קבוצות של בנות; ולכאורה הוא מסתמך על הברייתא הבבלית יפפיות. אבל השוואה בין נוסח האמרות בפירושו ובין נוסח הברייתא שבכ"י קיימבריג' Add. 1009 מקרבת את ההשערה, כי דווקא נוסח זה היה מונח בגרסת הבבלי שהיה לפניו!

111 על נוסח המשנה של הרמב"ם ועל יחסו לנוסח המשנה בפירושו ראה ת' צורבל, לשון המשנה באוטוגראף פירוש המשנה לרמב"ם, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשמ"ו,

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אלבק, מבוא לבר"ר = ח' אלבק, מבוא למדרש בראשית רבה², ירושלים תשכ"ה.
 אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², תל-אביב תשכ"ד.
 זוסמן, כתבי-יד = י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי
 השביעי למדעי היהדות, חלק ג: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א,
 עמ' 215–250.

מלטר, מסכת תענית = צ' מלטר, מסכת תענית מן תלמוד בבלי, ניו-יורק תר"ץ.
 ספראי, העלייה לרגל = ש' ספראי, העלייה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב 1965.
 רוזנטל, משנה עבודה זרה = ד' רוזנטל, משנה עבודה-זרה: מהדורה ביקורתית ומבוא,
 פרסומי המדרשה ללימודים מתקדמים, ירושלים תשמ"א.

עמ' 9 ואילך, 17, 21–27, ודברי הסיכום בעמ' 251–255. מאלפים במיוחד דבריה שם, עמ'
 25–26: 'בכתיבת המשנה דבק הרמב"ם בכ"י קדום שנחשב בעיניו משובח ולא שינה את
 הגירסה גם כשהיתה שונה ממסורת המשנה שהלכה בזמנו ובמקומו. לעומת זאת [...] בכתיבת
 הפירוש לא ראה הרמב"ם חובה לדבוק בגירסה שהיתה בכתבי-יד [...] סביר ביותר להניח, כי
 הגרסה בפירוש, משקפת את מסורת לשון חכמים שהלכה בספרד, או ליתר דיוק בקורדובה,
 במאה ה"ב, מסורת המגלה זיקה לענף הבבלי של ל"ח'. והרי מסורת הלשון מלווה את מסורת
 הנוסח לעתים קרובות. על נוסח הרמב"ם ראה זוסמן, כתבי-יד, עמ' 243–244; רוזנטל, משנה
 עבודה זרה, עמ' 148. נוסח כמעט זהה לנוסח הברייתא שבכ"י קיימבריג' Add. 1009 מצאתי
 במובאה בספר האשכול, מהד' אויערבך (הלברשטאדט תרכ"ח), חלק ב, עמ' 18–19 (הלכות
 תשעה באב): קטע זה חסר במהדורת אלבק; ובאחרונה הועלתה השערה, כי התוספות
 שבמהדורת אויערבך מקורן בפעילות ספרותית של ר' משה די ליאון (ראה י' תא-שמע, ר'
 זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 40 והערה 27 שם [תודתי לפרופ' מ"ב
 לרנר על ההפניה]). ממצא זה תואם להפליא את קביעתי כאן (וראה לעיל סעיף ג), כי הנוסח
 המורחב של הברייתא הוא מסורת ספרדית, המתועדת לכל המאוחר מן המאה ה-12 ואילך.